

3667

491.495

891.499.

THE

K A Ç M Ī R A Ç A B D Ā M Ṛ T A

A

KĀÇMĪRĪ GRAMMAR

WRITTEN IN THE SANSKRIT LANGUAGES

BY

ĪÇVARA-KAULA.

EDITED

WITH NOTES AND ADDITIONS

BY

G. A. GRIERSON, C.I.E., PH.D., I.C.S.

PART I.

DECLENSION.

CALCUTT

PUBLISHED BY THE ASIATIC SO

1897

PRINTED BY SĀHIB PRASĀD SĪNGH AT THE KHADGA VILĀSA PRESS, BANKIPUR (PATNA).

NOTE.

(PRELIMINARY.)

This edition of the Kaçmīraçabdāmṛta of Īçvara-kaula has been prepared from a single MS. which the Editor owes to the courtesy of Bābū Nīlāmbara Mukarji. The MS. was presented to that gentleman by the Author himself, and has been carefully revised by him in his own handwriting. It may therefore be taken as the Author's final statement of his views on Kāçmīrī Grammar. Considering the authoritative nature of the MS. the Editor has not felt justified in making any alterations when preparing it for the Press. All that he has done has been to correct obvious slips of the pen. In most cases, when the Author in the course of his revision, altered a rule, he carefully made the necessary corrections in other portions of the work to which the rule incidentally applied. Here and there he has omitted to do so, and the Editor has exercised his discretion in making the necessary corrections or not. When it has been merely a question of spelling, he has usually done so, so as to secure uniformity in this most important particular. In more serious points, even when the Author is clearly wrong, *e.g.*, when he marks the first उ u in गुरु gur^u, a horse, as modified when it is certainly not modified (thus, गुरु gur^u), the Editor has left the text unaltered, and has contented himself with adding a footnote. Any additions made by the Editor, which are principally cross-references and a few rules added to make the work more accurate and more complete, are enclosed in square brackets. The reader can thus at once see what is the Author's and what is the Editor's.

Īçvara-kaula's work is a Grammar of the Kāçmīrī language written in Sanskrit, on the model of an ordinary *vyākaraṇa*. It is an excellent work, and might have been composed by Hēmacandra himself. Kāçmīrī is a language which is very little known, but which is of great importance for the purposes of comparative philology. Existing Grammars of it have been made by foreigners, and are imperfect. They all suffer from at least one grave fault, *viz.*, that they are based on the representation of the language which is displayed to them by the Persian alphabet, a system of characters which is quite unable to express the many broken vowel sounds in the language. Īçvara-kaula has adopted the Dēvanāgarī character, ingeniously modified to suit his purpose. With his system, there is no doubt, whatever, as to what is the exact sound of each word in the language. The phase

of the language which is illustrated by him is that spoken by Hindūs of the City of Çrīnagar. It differs slightly from the dialect used by Musalmāns and from that used in the rest of the valley. Former Grammars have been based on the Musalmān language, which is that used by 90 per cent. of the population of the Happy Valley. The Hindū dialect has, however, its value. It is the language of the educated ruling class, and its contamination with Persian has been prevented by a wholesome tradition, which had no hold on the Muḥammadan inhabitants. It is hence much the purest form of the tongue.

Īçvara-kaula is not always consistent in his spelling. At least in two cases, he represents the same sound by various modes of spelling. It is important to note these in order to understand his Grammar. In the first place, he treats ञ् \tilde{n} and ञ् \tilde{n}^u as convertible terms. He nowh In the first place, the reader is forewarned he will find himself puzzled days this, and unless he writes चामञ् $tsāma\tilde{n}^u$, but on p. 24 कपरामञ् $ke\tilde{n}$ more than once. Thus on p. 14 he writes words like वञ् $wa\tilde{n}$, although ह h $kr̥$ $āra\tilde{n}$, and again, on p. 103, he writes that these feminines must end in $\tilde{u}-mā\tilde{t}$ s, only a page or two back, said that In the second place, he is not consistent and we should hence except वञ् $wa\tilde{n}$, \tilde{u} . (PATNA) in i followed by a consonant in his spelling of words which etymologically end कित् kit^u . This is no doubt the correct \tilde{u} . Take, for instance, the word pronounced क्युत् $kyut$, and thus he occasionally logical spelling, but the word is मङ्गुम् $maṅgyum$, on p. 64. He generally, however, writes similar words, as in the case of doubt the best way of dealing with the problem; tells it कान् $kaṇ$ which is to omit the $u-mātrā$ would be to play havoc with all the Author's rules of declension. Sometimes Īçvara-kaula uses one system of spelling, and sometimes another, and, in this case, the Editor has not felt himself at liberty to choose only one method, as it would entail too free a treatment of the text.

The Editor had intended to prefix to the present instalment of the Grammar, an account of the rules of the Kāçmīrī language, as given by the Author; but an affection of the eyes has put a stop for the present to his studies, and he must postpone a formal introduction to the completion of the work. The part now issued takes the student down to the end of Declension. The work will be completed in one more instalment which will deal with the Verb. The Author commences his Grammar with a chapter on the rules of Sandhi or Combination of Vowels only. Then follows a chapter on Declension, divided into three sections, the first describing the declension of Nouns, Substantive and Adjective, the second the luxuriant varieties of the Vocative Case, and the third the declension of

Pronouns. We next have a short chapter on Concordance and Composition of Nouns, and a long one on Secondary Suffixes, or the Formation of Nouns and Adjectives from other nouns and adjectives. The first part, now issued, concludes with a chapter on Indeclinables and another on the Formation of Feminines. The second part will contain a *Dhātupāṭha*, a chapter on Conjugation, and a chapter on Primary Suffixes, or the formation of Substantives, Adjectives, and various Verbal Forms from Roots.

In default of an exposition of the peculiarities of Kāṣmīrī pronunciation, which, for the reason above stated the Editor is unable at present to give, he would refer the reader to his article on the Kāṣmīrī vowel system which has appeared in the *Journal* of the Bengal Asiatic Society for 1896, pp. 280 & ff. This will be found to give all the necessary information, and to explain the system of spelling adopted by Īṣvara-kaula.

The Editor has read the Grammar carefully through with Paṇḍit Mukunda Rāma Ḍāstrī, a Kāṣmīrī born and bred in Ḍrīnagar, who came down to Patna for the purpose. The Paṇḍit has also read the proof sheets with him and has elucidated many doubtful points. The Editor is glad to have an opportunity of acknowledging the assistance which he has received from so learned and intelligent a co-worker.

The printing, which was a more complicated business than ordinary, has been carried out at Patna, under the Editor's personal supervision, and his thanks are due to the printers, Babu Rām Dīn Singh and Babu Sāhib Prasād Singh for the care with which the work has been carried out.

BANKIPUR : }
17th March, 1897. }

in *i* followed by a ~~subsequent~~ *his*

ed n

ences his G.

els only. Then

ie first describing the dec

the luxuriant varieties of .

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

अथ

कश्मीरशब्दासृतं

लिख्यते ॥

यत्प्रसादाह्वना विघ्नगणा यान्ति ह्यगण्यताम् ।
अभीप्सिताय तं वन्दे शरदीव घनावनाः ॥ १ ॥
तां वन्दे या चतुष्पष्टिवर्णरूपेण भारती ।
वागर्थरूपवन्यायां क्रीडयत्यखिलान्कृतीन् ॥ २ ॥
कश्मीरे संस्कृता भाषा ह्यभूदित्यनुमीयते ।
पूर्वं सैवाधुना कालवशात्संकरतामिता ॥ ३ ॥
सूत्रधातुनिबन्धेन शब्दाश्चाधुनिकाः क्रियाः ।
व्याक्रियन्ते तथा नोपभ्रष्टाः स्युस्ते पुनर्यथा ॥ ४ ॥
यस्य हृत्सदने वाङ्मे प्रभातो ऽच्छप्रपूरिते ।
इवाभीक्षणमसापत्न्यसूचके धरणीपतेः ॥ ५ ॥
तस्य राजाधिराजस्य जम्बूकश्मीरभूभुजः ।
श्रीमच्छ्रीरणवीराख्यसिंहस्यामितनेजसः ।
अतिवेलप्रसादासृष्टिना क्रियते त्विदम् ॥ ६ ॥
संवीक्ष्य कल्पनाभोगं हृष्यन्त्वस्मिन्सुपूरुषाः ।
स्वोत्पादने पितृद्वेषी कुहनो ऽन्यस्य का कथा ॥ ७ ॥

वेदव्याकरणे किल त्रिनयनाभ्यस्ते च सारस्वत
ऐन्द्रे सादर ऐन्दवे सुमनसां यो बाहुलेये ऽपि च ।
प्रीत्या इश्वरकौल ईशनिरतः कश्मीरशब्दामृतं
सद्वर्षे सुतिथौ शुभोडुनि शुभे घस्त्रे च मासे व्यधात् ॥ ८ ॥

[८ । अस्य श्लोकस्य श्लिष्टार्थपदेभ्यो ऽयमर्थान्तरो व्यज्यते, वेदव्याकरणे वेदा इति संख्यार्थे चत्वारि, व्याकरणानि अष्टौ, अङ्कानां वामतो गतिरिति नयेन तच्चतुरष्टरूपं संख्यानं चतुरशीतिर्भवति तस्मिंश्चतुरशीत्यात्मके ८४ संख्याते त्रिनयनाभ्यस्ते त्रिभिर्नयनाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वरीत्या त्रयोविंशत्या अभ्यस्ते गुणिते सति द्वि२ त्रि३ नव९ एका१ त्मिका संख्या अर्थात् एकोनविंशतिः शतं द्वात्रिंशच्च जायते, तत्संख्यात्मके सद्वर्षे एकोनविंशतिशताधिकद्वाविंशे वैक्रमे संवत्सरे इत्यन्वयः, तथा सारस्वते सुतिथौ सरस्वतीदेवतायां तिथौ पञ्चम्यामिति यावत्, पुनश्च ऐन्द्रे शुभोडुनि सति इन्द्रदेवतात्मके ज्येष्ठानक्षत्रे, घस्त्रे च शुभे ऐन्दवे इन्दुर्देवता-
स्येत्यैन्दवः सोमवासरे इत्यर्थः, मासे च बाहुलेये बहुलाः कृत्तिकाः तद्युता पौर्णमासी यस्मि-
न्मासे कार्तिके इत्यर्थः, शुभपदेन अवाशिष्टः शुक्लपक्षो ऽवगम्यते इति भावः ॥ तथाकृते ।
संवत् १९३२ कार्तिकशुक्लपञ्चम्यां सोमवासरे ज्येष्ठानक्षत्रे ईशनिरतः शिवभक्त ईश्वरकौलः
सुमनसां सहृदयानां देवानां च प्रीत्यै कश्मीरशब्दामृतम् नाम इदं कश्मीरभाषाव्याकरणं
व्यधात् निरमादिति ॥]

ॐ अक्षरसंकेतपरिपाटीयम् ।

तत्रादौ काश्मीरभाषायां वर्गचतुर्थाक्षराणि क्वचिन्नोच्चार्यन्ते वकारश्च
प्रसिद्धोच्चारणतया न शब्दायत इति बोध्यम् ॥

प्रसिद्धा वर्णाः ।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग ङ च छ
ज ट ठ ड त थ द न प फ ब म य र ल व श ष स ह क्ष ॥

अप्रसिद्धानां संकेतः ।

अ आ उ ऊ ऋ ॠ च छ ज झ ॥

भाषाशब्दाः । अगुनु । अलुतु । आशिद् । उजुलु । ऋथ् ॥

संस्कृताः शब्दाः । अग्निः । अलक्तः । आश्विनः । उज्ज्वलः । ऋतुः ॥

भाषाशब्दाः । पपु । तनु । दारु । गुरु [?] । तुरु । कृषु ॥

संस्कृताः शब्दाः । पकः । तनु । श्मश्रु । अश्वः । शीतम् । कृषः ॥

भाषाशब्दाः । केरि । पपि । दरि ॥ करु । पपु । दुरु ॥

संस्कृताः शब्दाः । वलयाः । पकाः । दृढाः ॥ वलयः । पकः । दृढः ॥

भाषाशब्दाः । दुरु । पपु । करु ॥ करु । छुरु । जरु । पोङ् ॥

संस्कृताः शब्दाः । दृढा । पका । अपसूता ॥ बहु । रिक्तम् । बधिरः । पानीयम् ॥

अत्रोर्ध्वचिह्नं स्वरस्याधोविन्दुवर्पञ्जनस्य ज्ञेया । तथा ऊकारमात्रा (पू)
इकारमात्रा (रि) उकारस्य (रु) ज्ञेया ॥

[^१ वजुलु इत्यादि ॥]

[^२ सर्वदा हि गुरुइत्यत्र गकाराश्रित उकारः प्रसिद्धतया चार्यते ॥]

कश्मीरशब्दामृतम् ।

तत्रादौ ।

संधिप्रकरणम् ॥ १ ॥

संधिासिद्धिः पदेषु ॥ १ ॥

अत्र वक्ष्यमाणशब्दशास्त्रे संधेः (अक्षरसंयोगस्य) सिद्धिः (विधानं)
पदेषु (लिङ्गस्वरूपेषु धातुस्वरूपेषु च) विज्ञेया ॥

॥ न वाक्येषु ॥ २ ॥

अत्र तिङन्तसुबन्तसमुदायरूपेषु वाक्येषु संधिर्नावधार्यः ॥

॥ व्यञ्जनं परेण संधेयम् ॥ ३ ॥

ताप् उक् । अनेन संधौ कृते । तापुक् । आतपस्य ॥ इति सिद्धम् ॥ कर
यान् । अनेन संयोगे कृते कर्यान् । चकार । इति सिद्धम् ॥ पदेषु किम् । तिम्
आय् । त आयाताः । अत्रोभयोः सुबन्ततिङन्तयोर्विद्यमानत्वात्संधिर्निषेधः ॥

॥ असवर्णे ऽकारस्य लोपः ॥ ४ ॥

ड्यक् उक् । गाट उलु । अनेन अकारस्य लोपे कृते । ड्यक्कु । ललाटस्य ॥
गाटुलु । बुद्धिमान् । इति सिद्धम् ॥ पदेषु किम् । ल्ह् वल । त्वम् एहि । अत्र

संधिर्न भवति ॥ [काचित्को ऽयं विधिरुकारादिष्वसवर्णेषु विध्यन्तरस्य वक्ष्य-
माणत्वात्] ॥

॥ स्वरः सवर्णे दीर्घपरलोपौ ॥ ५ ॥

करान् छ्य आ । अछि इट् । अनेन दीर्घे परलोपे च कृते । करान् छ्या ।
[सा किं नु करोति] । अच्छीट् । [दृष्टिः] [सू० ४।३६] । इति सिद्धम् ॥ पदेषु
किम् । पछि इम् । अतिथय एते । इत्यत्र संधिर्न भवति ॥

[॥ अकारे ऽकारलोपः ॥ ५ क ॥

गर अन् । अनेन अकारस्य लोपः । गरन् । गृहाणि । इति सिद्धम् ॥]

॥ अकार इकार ए ॥ ६ ॥

अकार इकारे परे एकारो भवति परलोपश्च ॥ च्य इन् । [च्येन् । तेन
पीतानि] ॥ च्यकारादकारविश्लेषं कृत्वानेनाकारस्यैकारे कृते च्येन् इति
सिद्धम् ॥

॥ उकार ओ ॥ ७ ॥

अकार उकारे परे ओकारो भवति परलोपश्च ॥ ख्य उन् । ख्योन् । तेन
खादितम्] ॥ च्य उन् च्योन् । [तेन पीतम्] ॥ अत्राकारोकारयोः संधौ
कृते अनेन ओकारपरलोपौ ॥

॥ एकार ऐ ॥ ८ ॥

अकार एकारे परे ऐ संपद्यते ॥ ग एय् । [गैय् । ते गताः] ॥ प्य एय् ।
[प्यैय् । ते पतिताः] ॥ अनेन संधौ कृते गैय् प्यैय् इति भवति ॥

[क । इदं सूत्रं ग्रन्थकृताव लिखितं नास्ति लिङ्गपादस्थ ५२ सूत्रमध्ये त्वनुकृष्टम् ।
तस्मादवश्योऽयोग्यत्वं मध्ये प्रक्षिप्तम् ॥]

॥ ओकार ओ ॥९॥

अकार ओकारे परे औ भवति ॥ ग ओव् । प्य ओव् ॥ अनेन संधौ कृते ।
गौव [। स गतः] ॥ प्यौव् [। स पतितः] ॥

॥ इकारो ऽसवर्णे यो ऽपरलोपः ॥ १०॥

इकारो ऽसवर्णे स्वरे न परलोपो यस्य तथाविधो यः संपद्यते ॥ करि
उकु । इकारस्य यत्वे परलोपाभावे च व्यञ्जनं परेण संधेयमिति (सू० ३) ।
कर्युकु । इति सिद्धम् ॥ पदेषु किम् । कति आय् । कुत आगताः । इत्यत्र वाक्य-
योर्विद्यमानत्वात्संधिनिषेधः ॥

॥ उकारो वः ॥ ११ ॥

उकारो ऽसवर्णे स्वरे परे वकारो भवति परलोपाभावश्च ॥ करान् लु आ ।
अनेन वत्वे कृते । करान् द्वा [। स किं नु करोति] । इति सिद्धम् ॥ पदेषु किम्
पटु अन् । और्णमानय । अत्र संधिनिषेधः ॥

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे
कश्मीरशब्दामृते संधिप्रकरणम् ॥१॥

अथ लिङ्गप्रकरणे ॥२॥

लिङ्गपादः ॥१॥

॥ अकारान्तानां प्रथमैकबहुत्वे लिङ्गवत् ॥ १ ॥

अकारान्तानां लिङ्गानामेकवचनं बहुवचनं च स्त्रीपुंसोर्लिङ्गवद्विज्ञेयम् ॥
उ्यक । ललाटम् ॥ उ्यक । ललाटानि ॥ व्यञ । भगिनी ॥ व्यञ । भगिन्यः ॥

॥ ऊदन्तानां पुंलि ॥ २ ॥

ऊकारान्तानां च लिङ्गानां प्रथमाया एकवचनं बहुवचनं च लिङ्गवद्विज्ञेयं
पुंलिङ्ग एव ॥ अत्र शारदाक्षेत्रभाषाशब्दशास्त्रे इकारान्तं लिङ्गमुवर्णान्तं च लिङ्गं
तत्तन्मात्रिकान्तमेव बोध्यम् । न तु संपूर्णम् । किंतु तेषु पूर्ववर्णसंबन्धिनः स्वरस्या-
प्रसिद्धता विज्ञेया । [७० सूत्रोक्तो विधिरयम्] । सा च आकारस्य अकारप्लुत-
त्वशब्दवद्भवतीति परिभाष्यते ॥ दानू । करकः । अनार ॥ दानू । करकाः ।
बहुत अनार ॥ पुंसि किम् । बडू । महती । बडी ॥ बज्य । महत्यः । बडियाँ ॥

॥ व्यञ्जनान्तानां च ॥ ३ ॥

व्यञ्जनान्तानां पुंलिङ्गानां प्रथमैकबहुत्वे लिङ्गवद्भवतः ॥ दय् । ईश्वरः ।
ईश्वर ॥ दय् । ईश्वराः । बहुत ईश्वर ॥

॥ इप्रत्ययस्याकारो व्यञ्जने ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्तानां पुंलिङ्गानामकारान्तानां च व्यञ्जने परे इप्रत्ययस्य अकारो भवति ॥ गर सूतिन् । गृहेण । घर कर के ॥ वाल सूतिन् । वालेन । बाल कर के ॥ गर शब्दात् वाल शब्दात् च । हेतौ सूतिन्नन्तौ सूत्यन्तौ वा (सू० ५९) इत्यनेन इ सूतिन्प्रत्ययः । अनेन इकारस्य अकारः । अकारव्यञ्जनान्तानां किम् । गुरि सूतिन् । अश्वेन । घोडे कर के ॥ व्यञ्जने किम् । गुरि लोयु । अश्वेन हतः । घोडे ने मारा ॥ पुंसि किम् । मालि सूतिन् । मालया । माला कर के ॥

॥ न संख्यावाचिभ्यः ॥ ५ ॥

संख्यावाचिभ्यो व्यञ्जनान्तेभ्यो लिङ्गेभ्यः इप्रत्ययस्य अकारो न भवति ॥ सति सूतिन् । सप्तभिः । सात कर के ॥ ऐठि सूतिन् । अष्टाभिः । आठ कर के ॥ सत् शब्दात् ऐठ् शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः ॥

॥ इतो लोपः ॥ ६ ॥

इकारात् इप्रत्ययस्य लोपो भवति ॥ पोथि सूतिन् । पुस्तिकया । पोथी कर के ॥ पूथि शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः । पूर्ववर्णोकारस्यौकारः स्त्रियाम् (सू० ३३) इत्यनेन उपधाया ऊकारस्य ओकारः । अनेन इकारलोपः ॥

॥ यङ्वाव्थर्क्ठ्वङ्भ्य ऊकारमात्रादेशः ॥ ७ ॥

एभ्यः शब्देभ्यः इप्रत्ययस्य ऊकारमात्रादेशो भवति ॥ यङ् सूतिन् । उदरेण । पेट कर के ॥ यङ् शब्दात् इ सूतिन् प्रत्ययः । अनेन इकारस्य ऊकारमात्रादेशः । ऊदन्तत्वे सिद्धे पूर्वस्वरस्याख्यातता ज्ञेया । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १।३) यङ् सूतिन् । इति सिद्धम् ॥ एवं । गोवू (सू० ७२) सूतिन् । गवा । गऊ कर के ॥ थरू सूतिन् । पृष्ठेन । पीठ कर के ॥ क्ठू सूतिन् । कुष्ठेन । कुठ कर के ॥ वङ् सूतिन् । व्याजेन । व्याज कर के ॥

॥ उदन्तानां लिङ्गवदेकत्वमेव ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ॥ कंरु । कटकः । कडा ॥

॥ स्त्रियामिदूदन्तानाम् ॥ ९ ॥

इकारान्तानामूकारान्तानां च स्त्रियामेकवचनमेव लिङ्गवद्भवति ॥ पूथि । पुस्तिका । पोथी ॥ पटू । पट्टिका । फट्टी ॥ एकवचनं किम् । पोथ्य । पुस्तिकाः । पोथियाँ ॥ पच्य । पट्टिकाः । फट्टियाँ ॥ स्त्रियां किम् । बाँचू । कुटुम्बजनाः । टब्बर ॥

॥ व्यञ्जनान्तानां च ॥ १० ॥

व्यञ्जनान्तानां स्त्रीलिङ्गानामेकवचनमेव लिङ्गवद्भवति ॥ क्रक् । कोलाहलः । ऊँचा शब्द ॥ क्रक्शब्दस्य । वर्गप्रथमान्तानां प्रथमायां द्वितीय (सू० ६६) इत्यनेन कस्य खः ॥ एकवचनं किम् । क्रक । कोलाहलाः । ऊँचे शब्द ॥

॥ बहुत्वे ऽकारागमः ॥ ११ ॥

व्यञ्जनान्तानाम् [इद्] उदन्तानां च स्त्रीलिङ्गानां बहुवचने अकारागमो भवति ॥ [पोथ्य । पुस्तकानि । पोथियाँ ॥] पच्य । पट्टिकाः । फट्टियाँ ॥ क्रक । कोलाहलाः । ऊँचे शब्द ॥ पटू शब्दात् अनेन अकारागमे कृते । उदन्त-टवर्गस्य चवर्गः प्रथमाबहुत्वादिषु स्त्रियाम् (सू० २२) इत्यनेन सूत्रेण टकारस्य चकारे कृते । उवर्णान्तानामिकार (सू० ३०) इति ऊमात्राया इकारः । इकारो ऽसवर्णे यो ऽपरलोप (सू० १।१०) इति यत्वम् । अन्यत् स्पष्टम् ॥

॥ न्प्रत्यये सर्वत्र ॥ १२ ॥

सर्वत्र स्त्रीलिङ्गे पुंलिङ्गे च न् प्रत्यये पर अकारागमो भवति ॥ गुर्यन् लुह् खसान् । अश्वानारोहति । घोडियोँ को चढता है ॥ कोर्यन् लुह् रछान् । कन्याः पाति । कूडियोँ को पालता है ॥ कटन् लुह् मारान् । मेषान्हन्ति । भेडुओँ को

मारता है ॥ गुरु शब्दात् । द्वितीयायां स्ताव् (सू० ३८) इति न् प्रत्ययः । अनेना-
कारागमः । उवर्णान्तानामिकार (सू० ३०) इतीकारः ॥ कूरु शब्दस्य । पूर्ववर्णो-
कारस्यौकारः स्त्रियाम् (सू० ३३) इत्यनेनोपधाया ऊकारस्यौकारः । यत्वम् ।
शेषं पूर्ववत् ॥

॥ नोदन्तानां पुंसि ॥१३॥

ऊकारमात्रान्तानां पुलिङ्गानां न् प्रत्यये परे अकारागमो न भवति ॥ दानून्
छुह् ख्यवान् । करकान् खादति । अनारों को खाता है ॥ लारून् । इन्द्रवारुणीः ।
खीरों को ॥ कान्जून । काञ्चिकानि [। काँजी] ॥

॥ कृतादेशव्यञ्जनान्तेभ्यश्च ॥ १४ ॥

येषां व्यञ्जनान्तानां लिङ्गानामादेशः कृतो भवति न तु ऊमात्रान्तानां
तेषां न् प्रत्यये परे अकारागमो न भवति ॥ रात् । ग्रन्द् । कथ् । इति शब्दाः
(सू० २३) ॥ राचून् छुह् परान् । रात्रीः पठति । रात्रियों को पढ़ता है ॥ ग्रन्जून
छुह् बुछान् । संख्याः पश्यति । गिनतियों को देखता है ॥ कछून छुह् बुठान् ।
[सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति । लच्छे के सूत बाँटता है] ॥ कृतादेशव्यञ्जना-
न्तेभ्यः किम् । पच्यन् छुह् गरान् । पट्टिका घटयति । फट्टियों को गड़ता है ॥

॥ वा गन्जूगासूवाचूहान्जूभ्यः ॥ १५ ॥

एभ्यः शब्देभ्यः पुंस्त्वादकारागमो वा विकल्पेन भवति ॥ गन्जून छुह्
मारान् । चर्मकारान्मारयति । चमिआरों को मारता है ॥ गासून । [तृणवि-
क्रेतृन् । घसियारों को] ॥ बाचून् छुह् प्यतरान् । कुटुम्बजनान्पाति । कुटुम्ब
को पाळता है ॥ हान्जून छुह् रछान् । नाविकान्पाति । हाँजियों को
पाळता है ॥ वा ॥ गन्जन् । गासन् । हान्जन् । बाचन् ॥

॥ कृतादेशानामूमात्रा आगमः ॥ १६ ॥

कृतादेशशब्दस्य पुनर्ग्रहणम् । यत्र यत्र वचने व्यञ्जनान्तानां लिङ्गानामादेशः कृतः स्यात्तत्र ऊमात्रा आगमो भवति ॥ रात् । सत् । कथ् । ग्रन्द् । हान् । इति लिङ्गानि (सू० २३) । राच् । रात्रयः । रातियाँ ॥ सच् । आशाः । आशाओं ॥ कच्छू । [सूत्रतन्तुराशयः । लच्छे] ॥ ग्रन्जू । संख्याः । गिनितियाँ ॥ हांशू । हानयः । हानियाँ ॥ ऊमात्रान्तत्वे पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता ॥

॥ यङ्गाव्कठ्थर्वडां च कृतादेशविधिः ॥ १७ ॥

एषां शब्दानां च कृतादेशलिङ्गवाद्द्विधिरागमनिषेधौ भवतः । अकारागमस्य निषेधः ऊमात्रागमस्य विधिः स्यात् ॥ यङ् । उदराणि । पेटाँ ॥ गोवू (सू० ७२) । गावः । गऊआँ । कटू ॥ कुष्ठानि [औषधविशेषः] । कुठाँ ॥ थरू । पृष्ठानि पीठाँ ॥ वडू । कलान्तराणि । व्याजाँ ॥

॥ खार्मासार्माशादीनां च ॥ १८ ॥

एतदादीनां व्यञ्जनान्तानां स्त्रीलिङ्गानां चाऽकारागमनिषेध ऊमात्रागमश्च भवति ॥ खार् । खारी । खारू । खार्यः ॥ मार । नाम नदी । मारू । नद्यः ॥ सार । पट्टीभेदः । सारू । पट्ट्यः ॥ राश् । वणिग्धनम् । रांशू । धनानि ॥

॥ हान्तानां शश्च ॥ १९ ॥

हकारान्तानां स्त्रीलिङ्गानां प्रथमाबहुत्वादिष्वऽकारागमनिषेध ऊमात्रागमाभिर्भवति अन्त्यस्य हकारस्य च शकारो भवति ॥ काह् । एकादशी । कांशू । एकादश्यः ॥ बाह् । द्वादशी । बांशू । द्वादश्यः ॥ पाह् । विष्टा । पांशू । विष्टाः ॥ एवं । कांशूव् सूतिन् । एकादशीभिरित्यादि ॥

॥ ऊकारादौकारस्य वत्वम् ॥ २० ॥

ऊमात्रायाः परस्य औकारस्य सर्वत्र पुंलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च वकारः स्यात् ॥
राचूव् सूतिन् । रात्रिभिः । रातियोँ कर के ॥ यंडूव् पुछ्य् । उदरेभ्यः । पेटो
वास्ते ॥ दानूव् सूतिन् । करकैः । अनारोँ कर के ॥ वाचूव् सूत्य् । कुटुम्बैः ।
टव्वरोँ कर के ॥

॥ ऊदितोरकारागमः स्त्रियां सकारे ॥ २१ ॥

ऊकारान्तस्येकारान्तस्य च लिङ्गस्थ सकारे परे ऽकारागमो भवति स्त्रियाम् ॥
पेटू । तञ्जू । इटू । पृथि । शब्दाः ॥ पच्य । पट्टिकाम् । फट्टी ॥ तज्य । तन्वीम् ।
पतली ॥ हच्य । काष्ठम् । लकड़ी ॥ पोथ्य । पुस्तिकाम् । पोथी ॥ द्वितीयायां
स्नाव् (सू० ३८) इति स् प्रत्ययः [। स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० ४०) इति सकार-
रस्य । लोपः] । ऊदन्तटवर्गस्य (सू० ६२) इति टस्य चः । उवर्णान्तानामिकार
(सू० ३०) इति ऊमात्राया इकारः । इकारो ऽसवर्णे यो ऽपरलोप (सू० १।१०) इति
यत्वम् । अनेनाकारागमः ॥ पृथि शब्दस्य चानेनाकारागमः । इकारो ऽसवर्णे
यो ऽपरलोप (सू० १।१०) इति यत्वम् । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १।३) ।
पूर्ववर्णोकारस्यौकार (सू० ३३) इत्युकारस्यौत्वम् ॥

॥ ऊदन्तटवर्गस्य चवर्गः प्रथमाबहुत्वादिषु ॥ २२ ॥

प्रथमाया बहुवचनादिषु ऊमात्रायुतस्य टवर्गस्य चवर्गादेशो भवति स्त्रीलिङ्गे ॥
पेटू । काटू । बंडू । इति शब्दाः ॥ पच्य छ्यह् । पट्टिकाः सन्ति । फट्टियोँ हैं ॥ पच्यन्
छुह् गरान् । पट्टिका घटयति । फट्टियोँ को गडता है ॥ पच्य सूतिन् । पट्टिकया ।
फट्टी कर के ॥ काछ्य छ्यह् । शाकादिकाष्ठानि सन्ति । सागोँ की लकडियोँ हैं ॥
काछ्यन् छुह् फुटरान् । काष्ठानि भनक्ति । सागोँ की लकडियोँ को तोडता है ॥
काछि सूतिन् । शाककाष्ठेन । सागोँ की लकड़ी कर के ॥ वज्य छ्यह् । महत्यः

सन्ति । बडियाँ हैं ॥ बज्यन् लुह दपान् । महतीर्वदति । बड़ी इस्त्रियों को कहता है ॥ बज्यौ सूतिन् । महतीभिः । बड़ी स्त्रियाँ कर के ॥

॥ तवर्गान्तानामप्रसिद्धः ॥ २३ ॥

तवर्गान्तानां स्त्रीलिङ्गानां क्रमेण अप्रसिद्धः चवर्गदेशो भवति अप्रसिद्धो दन्त्यः ॥ रात् । कथ् । ग्रन्द् । ईरन् । चामन् । इति शब्दाः ॥ राचू छ्यह् । रात्रयः सन्ति । रातियाँ हैं ॥ राचून् लुह निवान् । रात्रीर्हरति । रात्रियों को लेता है ॥ राचूव् सूतिन् । रात्रिभिः । रात्रियाँ कर के ॥ कछू छ्यह् [। सूत्रतन्तुराशयः सन्ति । लच्छे हैं] ॥ कछून् लुह वुठान् [। सूत्रतन्तुराशीन् वेष्टयति । लच्छों को बाटता है] ॥ कछूव् सूतिन् [। सूत्रतन्तुराशिभिः । लच्छों कर के] ॥ ग्रन्जू छ्यह् । संख्याः सन्ति । गिनितियाँ हैं ॥ ग्रन्जून् लुह गन्जूरान् । संख्या गणयति । गिनितियों को गिनता है ॥ एवं । ईरञ्जू [। स्थूणाः । निहाइयाँ] ॥ ईरञ्जूव् सूतिन् [। स्थूणाभिः । निहाइयाँ कर के] ॥ चामञ्जू [। आमिक्षाः । पनीर] ॥ चामञ्जूव् सूतिन् [। आमिक्षाभिः । पनीरों कर के] ॥ (सू० १४, १६, २०) ॥

॥ न ख्वन्तन्नान्स्वन्हन्वनादीनाम् ॥ २४ ॥

एषां शब्दानां वर्गाक्षरादेशो न भवति ॥ ख्वन् । कफोणिः । आरकी ॥ ख्वन । कफोणयः । आरकियाँ ॥ तन् । तनुः । देह ॥ तन । तन्वः ॥ तनौ सूत्य् ॥ नान् । नाभिः । नाभि ॥ नान । नाभयः ॥ नानौ सूतिन् ॥ स्वन् । सपत्नी । साकन् ॥ स्वन । सपत्न्यः । स्वनौ सूतिन् ॥ हनि सूतिन् । अल्पेन ॥ बनि सूतिन् । पुञ्जेन ॥

॥ कथादीनां च ॥ २५ ॥

कथ् [। कथा] ॥ वथ् [। मार्गः] ॥ व्यथ् । [वितस्ता नाम नदी] ॥ लथ् [। लत्ताप्रहारः] ॥ दथ् [। लोष्टम्] ॥ ध्वथ् [। अन्तरायः] ॥ च्वथ् [। गुदम्] ॥ चित्थ् [। नाडीस्तम्भः] ॥ चैथ् [। शरीरपरिवर्तनेन क्रीडाविशेषः] ॥ गथ् [। नदीप्रवाह]

वेगः] ॥ पीथ् [। लेशः] ॥ तोथ् [। चञ्चुः] ॥ इति कथादयः ॥ एषां
शब्दानां च वर्गाक्षरादेशो न भवति ॥ कथ । कथाः । बातँ ॥ लत । लत्ताः ।
लताँ ॥ दत । लोष्ठानि [। ठेले] ॥ ध्वत । अन्तरायाः [। विघ्न] ॥ च्वत । गुदानि ।
गाँडाँ ॥ चित । नाडीस्तम्भनानि । थंभना ॥ कथौ सूतिन् । कथाभिः ॥ लतौ
सूत्य् । लत्ताभिः ॥ दतौ पुच्छ्य् । लोष्ठेभ्यः ॥ ध्वति सूतिन् । अन्तरायेण ॥
च्वतन् प्यट् । गुदेषु ॥ चिति सूतिन् । नाडीस्तम्भनेन ॥ चँति सूतिन् ॥ गति
सूत्य् । प्रवाहेन ॥ पीति सूत्य् । अल्पेन ॥ तोति सूतिन् । चञ्च्वा ॥

॥ टवर्गान्तानां च ॥ २६ ॥

टवर्गान्तानां ऊमात्रारहितानां स्त्रीलिङ्गानां च वर्गादेशो न भवति ॥ नट् ।
गर्वेठ् । हट् । इति शब्दाः ॥ नटि सूतिन् । कम्पेन ॥ गर्वेठि पुच्छ्य् । गृहोपकरणाय ॥
हटि सूतिन् । हठेन ॥ ऊमात्रारहितानां किम् । च्वटू । अपूपः ॥ च्वच्य छुह ख्यवान् ।
पूपान् खादति ॥ च्वच्यौ सूतिन् । अपूपैः ॥

॥ वाल्सालजालकलां जः ॥ २७ ॥

एषां शब्दानां अन्त्यस्य जकारो भवति स्त्रियाम् ॥ वाल् । सर्पादिबिलम् ॥ साल् ।
स्याली ॥ जाल् । जालिका ॥ कल् । चिन्ता ॥ वाजू । विलानि ॥ साजू । स्याल्यः ॥
जाजू । जालिकाः ॥ कजू । चिन्ताः ॥ वाजूव् सूतिन् ॥ साजूव् सूतिन् ॥ जाजूव् सूत्य् ॥
कजूव् सूतिन् ॥ साधनं पूर्ववत् ॥ स्त्रियां किम् । वाल सूतिन् ॥ एषां शब्दानां
किम् । गल् । कपोलादधो गल्संज्ञः ॥ गलौ सूतिन् ॥ जालि सूत्य् । कम्पेन ॥

॥ हाल्शब्दस्य स्त्रियां समासे ऽपि ॥ २८ ॥

हाल् शब्दस्य लकारस्य जकारो भवति स्त्रीलिङ्गवर्तमानसमासपदान्ते ऽपि ॥
हाल् । शाला । हाजू किन्य् । शालातः । हाजू प्यट् । शालोपरि ॥ समासान्ते यथा ।
स्वरहाजू अंदर् । महानसे ॥ हस्तिहाजू अंदर् । हस्तिशालायां ॥ स्त्रीलिङ्गे किम् ।
चाट्हालम् अंदर् । पाठशालायाम् ॥

॥ वा कुंडल्कर्तलोः ॥ २९ ॥

कुंडल् कर्तल् इत्यनयोः शब्दयोर्वा विकल्पेन लकारस्य जकारो भवति ॥
कुंडल् । कपालिका । कुंडलि सूतिन् । कुंडजू सूतिन् ॥ कर्तल् । खट्वाः । कर्तलि
सूतिन् । कर्तजू सूतिन् ॥

॥ उवर्णान्तानामिकारः ॥ ३० ॥

उकारान्तानां ऊकारान्तानां च लिङ्गानां प्रथमाबहुत्वादिविभक्तिगणे
अन्त्यस्वरस्य इकारो भवति ॥ गुरु । घोटकः ॥ गुरिस् लुङ् खसान् । अश्वमारो-
हति ॥ एवं । गुर्यन् । गुरि सूतिन् । इत्यादि । गुरु शब्दात् द्वितीयायां स्नाव्
(सू० ३८) इति स् न् प्रत्ययौ । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १३) इति अकारा-
गमः । अनेन उकारस्य इकारः । यत्वम् ॥ पट्ट । पट्टिका । पच्य ।
पच्यन् । पचि सूतिन् ॥ प्रथमे । बहुत्वे ऽकारागमः (सू० ११) इति । अपरत्र
न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः । ऊदन्तटवर्गस्य (सू० २२)
इति टकारस्य चकारः । अनेन ऊकारस्य इकारः । तृतीये । इतो लोप
(सू० ६) इति इप्रत्ययस्य लोपः ॥

॥ नोदन्तानां पुंसि ॥ ३१ ॥

ऊकारान्तानां लिङ्गानां पुंलिङ्गे अन्त्यस्वरस्य इकारो न भवति ॥
दानू । करकः ॥ दानू । दाडिमान् । दानूव् सूतिन् । दाडिमैः ॥ हान्जूव्
सूत्य् । नाविकैः ॥ वाचूव् सूत्य् ॥ कुटुम्बैः ॥ गन्जूव् सूत्य् । चर्मकारैः ॥
ऊदन्तानां पुंसि (सू० २) इति बहुवचनं लिङ्गवत् । द्वितीयायां स्नाव् (सू०
३८) इति न् प्रत्ययः । ऊकारादौकारस्य वत्वम् (सू० २०) इति सूत्रेण
औ सूतिन् औ सूत्य् प्रत्यययोः औकारस्य वत्वम् । पुंसि किम् । व्यछ्यौ
सूतिन् । स्त्रूलाभिः ॥

॥ व्यञ्जनान्तस्योकारोपधाया अन् ॥३२॥

व्यञ्जनान्तस्य शब्दस्य उपधाभूतस्य उकारस्य प्रथमाबहुत्वादिषु अकारो भवति ॥ वाँदुर् शब्दः । वाँदर् । वानराः ॥ वाँदरौ सूत्य् । वानरैः ॥

॥ पूर्ववर्णोकारस्योकारः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानस्य पूर्ववर्णसंबन्धिन उकारस्य ओकारो भवति प्रथमाबहुत्वादिविभक्तिगणे ॥ पृथि (प्र० ए०) । पुस्तकम् ॥ कूरु (प्र० ए०) । कन्या ॥ पोथ्य (प्र० व०) । पोथ्य (द्वि० ए०) छुह परान् । पोथि सूतिन् (तृ० ए०) । पोथ्यौ पुछ्य् (च० व०) । इत्यादि ॥ कोर्य (प्र० व०) । कन्याः । कोर्य (द्वि० ए०) छुह रछान् । कोर्यन् (द्वि० व०) । कोर्यौ सूत्य् (तृ० व०) । इत्यादि ॥ अनेन पूर्ववर्णोकारस्य ओकारः । साधनं पूर्ववत् ॥

अत्र स्थाने ऽन्तरतम [पा० १।१।५०।] इति वचनाद्यथा पूर्ववर्णसंबन्धिन उकारस्य ओकारो भवति तथैव ईकारस्य एकारो भवतीति बोध्यम् ॥ सीरु । इष्टिका । सेर्य । इष्टिकाः ॥ खीति । क्षेत्रम् । खेत्य । क्षेत्राणि ॥ इत्यादि ॥ गीरादीनां तु न ॥ गीरादयस्तु । गीरु [गैरिकम्] ॥ गीदू [अर्भकविष्टा] ॥ चीरि [चीरिका] ॥ टीदू [अहंकारः] ॥ टीरु [शीतस्थौदनस्य घनीभूतो राशिः] ॥ पीरु [पीठकम्] ॥ इत्यादयः प्रायशो ज्ञेयाः । गीरु । गैरिकम् । गीरि सूतिन् । गैरिकेण ॥ इत्यादीनि स्वरूपाणि भवन्ति ॥

॥ बहुषु पुंस्यप्रथमायाम् ॥ ३४ ॥

प्रथमाबहुवचनं वर्जयित्वा पुंलिङ्गे विद्यमानस्य पूर्ववर्णसंबन्धिन उकारस्य बहुवचनेषु ओकारो भवति ॥ गूरु । गोपः ॥ गूलु । फलसारः ॥ गोर्यन् (द्वि० व०) । गोल्यन् । गोर्यौ सूतिन् । इत्यादि ॥ द्वितीयायां न् प्रत्ययः । तृतीयायां औ सूतिन् प्रत्ययः ॥ उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) न् प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इत्यकारागमः । अनेनोपधाया उकारस्य ओकारः । यत्वम् ॥ बहुषु किम् । गूरिस् ।

गोपम् ॥ गूलिस् । फलसारम् ॥ अप्रथमायां किम् । गूरि । गोपाः ॥ गूलि ।
फलसाराः ॥ पुंसि किम् । कोर्य । कन्याः ॥ पोध्य । पुस्तकानि ॥

॥ न मूलादीनाम् ॥ ३५ ॥

मूल् [। मूलम्] ॥ कस्तूरु [। पक्षि-विशेषः] ॥ कूटु [। वृक्षस्तम्भः] ॥ चूटु
[। पालीवतः, सेव् इति भाषायाम्] ॥ लूल [। निर्झरः] ॥ दूरु [। पात्र-विशेषः,
स्त्रीभिर्यस्मिन्नन्नं भुज्यते] ॥ दूरु [। पुष्पादिलघुवाटिका] ॥ हूस् [। गदा विशेषः] ॥
तूरु [। शीतम्] ॥ दूरु [। अल्पमार्गः, गलीति भाषायाम्] ॥ नस्तूरु
[। नस्तितः] ॥ बूथ [। भूतः] ॥ मूरु [। अल्पशाखा] ॥ रूद् [। वृष्टिः] ॥
लूख [। लोकाः, लोग् इति भाषायाम्] ॥ लूद् [। लोलुभः] ॥ लूव्
[। लोलुभः] ॥ वूद् [। उष्ट्रः] ॥ सूर [। भस्म] ॥ हूस् [। कोलाहलः] ॥
इत्यादयः प्रायशो बोध्याः ॥ एषां शब्दानां पूर्ववर्णोकारस्य ओकारो न भवति ॥

मूल शब्दः ।

	प्र०	द्वि०	तृ०	च०
ए०	मूल् ।	मूलस् वा मूल् ।	मूल सूतिन् ।	मूल पुछ्य् ।
ब०	मूल् ।	मूलन् वा मूल् ।	मूलौ सूतिन् ।	मूलौ पुछ्य् ।
	पं०	ष०	स०	आ०
ए०	मूल निश ।	मूलकु	मूलस् प्यट् ।	हा मूल ॥
ब०	मूलौ निश ।	मूलन् हन्टु	मूलन् प्यट् ।	हा मूलौ ॥

॥ व्यञ्जनान्तादकारागमो व्यञ्जने ॥ ३६ ॥

व्यञ्जनान्तात्पुंलिङ्गात् व्यञ्जने परे अकारागमो भवति ॥ काव् । काकः ।
काव सन्दु ॥ काव् शब्दात् । स्त्रीसंबन्धैकानेकत्वे स्तौ हन्टु (सू० ४२) इति
स् हन्टु प्रत्ययः । पुंप्राणिन (सू० ४६) इति हस्य सः ॥ पुंसि संबन्धषष्ठ्यां च
(सू० ४१) इति आदिसकारस्य लोपः । अनेन अकारागमः ॥ पुंसि किम् ।

मालि ह॑न्दु ॥ व्यञ्जनान्तानां किम् । गुरि स॑न्दु । अश्वस्य ॥ व्यञ्जने किम् ।
कावौ सूतिन् । काकैः ॥

॥ स्त्रियामिकारः ॥ ३७ ॥

व्यञ्जनान्तात् स्त्रियां वर्तमानात् लिङ्गात् व्यञ्जने परे इकारागमो भवति ।
माल् । माला ॥ मालि ह॑न्दु । मालायाः ॥ माल् शब्दात् । स्त्रीसंबन्धैकानेकत्वे स्नौ
ह॑न्दु (सू० ४२) इत्यादिना स् ह॑न्दु प्रत्ययः । स्लोपः स्त्रियां (सू० ४०) इति स्लोपः ।
अनेन इकारागमः । व्यञ्जनान्तात् किम् । पच्य ह॑न्दु । पट्टिकायाः ॥ व्यञ्जने
किम् मालौ सूतिन् । मालाभिः ॥

॥ द्वितीयायां स्नावसंबन्धषष्ठां च ॥ ३८ ॥

स्न् इत्येतौ द्वितीयायाः एकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । संबन्धषष्ठीं वर्जयि-
त्वा षष्ठ्याश्च क्रमेण प्रत्ययौ भवतः ॥ गुरु । घोटकः ॥ गुरिस् छुह् खसान् ।
अश्वमारोहति ॥ गुर्यन् छुह् रछान् । अश्वान्पालयति ॥ गुरु शब्दात् अनेन
स्न् प्रत्ययौ । बहुत्वे । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः ॥ उव-
र्णान्तानामिकार (सू० ३०) इति उकारस्य इकारः । यत्वम् ॥ षष्ठ्यां
यथा । ग्वरस् करिजि नमस्कार् । गुरोर्नमस्कुर्यात् ॥ द्व्यन् दिजि चादर् ।
रजकानां वृद्धिकां दद्यात् ॥ ग्वर् शब्दात् अनेन स् प्रत्ययः । व्यञ्जनान्तादका-
रागमो व्यञ्जने (सू० ३६) इति अकारागमः ॥ द्वु शब्दात् अनेन न् प्रत्ययः ।
न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) ।
यत्वम् ॥

॥ वा प्रथमावदसर्वनाम्नः ॥ ३९ ॥

सर्वनामशब्दान् वर्जयित्वा द्वितीयाया एकत्वबहुत्वे प्रथमावद्वा विकल्पेन

भवतः । द्वितीयाषष्ठीसमुदायवाक्ये तु नित्यं प्रथमावद्भवत इति बोध्यम् ॥
 कं ह् लुह् गरान् । वा । करिस् लुह् गरान् । वलयं घटयति ॥ क्वच्य लुह्
 ख्यवान् । वा । क्वच्यन् लुह् ख्यवान् । अपूपान्भक्षयति ॥ समुदायवाक्ये
 यथा ॥ द्वविस् दिजि ज्ञादह् । रजकस्य वृहतिकां दद्यात् ॥ अत्र द्वविस् इति
 षष्ठी । ज्ञादह् इति द्वितीया । समुदायवाक्यत्वान्नित्यं प्रथमावदेव स्यात् न तु
 द्वविस् दिजि ज्ञादरि इति संभवेत् ॥ असर्वनाम्नः किम् । तमिस् दपिजि ।
 तं वदेत् ॥ कमिस् वनि । कं वदेत् ॥ इत्यादि ॥

॥ स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र ॥ ४० ॥

सर्वेषां स्त्रीलिङ्गानां सर्वत्र द्वितीयायां षष्ठ्यां च स् प्रत्ययस्य लोपो भवति ॥
 मालि लुह् लुनान् । मालां पातयति ॥ मालि ह्नु पोष् । मालायाः पुष्पम् ॥
 माल् शब्दात् प्रथमे स् प्रत्ययः । स्त्रियामिकार (सू० ३७) इति इकारागमः ।
 अनेन स् प्रत्ययलोपः । अपरत्र स् ह्नु प्रत्ययः । शेषं प्रथमवत् सर्वेषां
 स्त्रीलिङ्गानां बोध्यम् ॥

॥ पुंसि संबन्धषष्ठ्यां च ॥ ४१ ॥

सर्वेषां पुंलिङ्गानां संबन्धषष्ठ्यां स् प्रत्ययस्य लोपो भवति । ग्वर सन्दु ज्ञाह् ।
 गुरोः शिष्यः ॥ ग्वह् शब्दात् । स्त्रीसंबन्ध (सू० ४२) इति स् ह्नु प्रत्ययः ।
 अनेन स्कारलोपः । पुंप्राणिन (सू० ४६) इति हस्य सः । व्यञ्जनान्ताह्
 (सू० ३६) इत्यकारागमः ॥ ड्यकुक् । ललाटस्य ॥ ड्यक शब्दात् । अप्राणिना
 (सू० ४८) इति स् उक् प्रत्ययः । अनेन स्लोपः । असवर्णे ऽकारस्य
 लोपः (सू० १।४) । संबन्धषष्ठ्यां किम् । ग्वरस् लुह् नमस्कार् करान् ।
 गुरोर्नमस्कारं करोति । साधनं पूर्ववत् ॥

॥ स्त्रीसंबन्धैकानेकत्वे स्त्री हन्द्दन्तावेकत्वे ॥४२॥

पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गशब्दस्य एकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादेकवचने स् हन्द्दु प्रत्ययः स्यात् । बहुत्वेन संबन्धे सत्येकवचने न हन्द्दु प्रत्ययः स्यात् ॥ माज्य हन्द्दु न्यचिवु । मातुः पुत्रः ॥ माज्यन् हन्द्दु न्यचिवु । मातृणां पुत्रः ॥ न्यचिवु शब्दस्यैकस्य पुंलिङ्गस्य माजू शब्देन स्त्रीलिङ्गेन संबन्धात्संबन्धलिङ्गात् माजू शब्दात् स् हन्द्दु प्रत्यय न हन्द्दु प्रत्ययौ । [ऊदितोरकारागमः स्त्रियां सकार (सू० २१) इत्यकारागमः] । स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० ४०) इति सकार-लोपः । उवर्णान्तानामिकार (सू० ३०) इत्यनेन ऊमात्राया इकारः । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) इति अकारागमः । यत्वम् ॥

॥ बहुत्वे हन्द्यन्तौ ॥ ४३ ॥

पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गस्यैकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादेकवचने स् हन्दि प्रत्ययः । बहुत्वेन संबन्धे न हन्दि प्रत्ययो भवति ॥ माज्य हन्दि न्यचिवि । मातुः पुत्राः ॥ माज्यन् हन्दि न्यचिवि । मातृणां पुत्राः ॥ अत्र न्यचिवि शब्दस्य बहुवचनत्वात् माजू शब्दात् स् हन्दि न हन्दि प्रत्ययौ । स्लोपः । साधनं पूर्ववत् ॥

॥ स्त्रियां हन्ज् अन्तावेकत्वे ॥ ४४ ॥

स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गैकत्वेन संबन्धे सति संबन्धलिङ्गादेकवचने स् हन्ज् प्रत्ययः स्त्रीलिङ्गानेकत्वेन संबन्धे सति न हन्ज् प्रत्ययो भवति ॥ माज्य हन्ज् कूरु । मातुः कन्या ॥ माज्यन् हन्ज् कूरु । मातृणां कन्या ॥ अत्रापि कूरु शब्दस्यैकत्वात्संबन्धलिङ्गात् माजू शब्दात् स् हन्ज् न हन्ज् प्रत्ययौ । साधनं पूर्ववत् ॥

॥ बहुत्वे हन्ज् अन्तौ ॥ ४५ ॥

स्त्रीलिङ्गानां बहुवचने स्त्रीलिङ्गैकानेकत्वसंबन्धतः संबन्धलिङ्गात् स् हन्ज्

न हन्ज प्रत्ययौ भवतः ॥ माज्य हन्ज कोर्य । मातुः कन्याः ॥ माज्यन् हन्ज कोर्य । मातृणां कन्याः ॥

॥ पुंप्राणिन एकत्वसंबन्धे हस्य साः सर्वत्र ॥४६॥

पुंलिङ्गस्य प्राणिन एकवचनेन सह संबन्धे सति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गे पुंलिङ्गे च हकारस्य सकारो भवति ॥ मालि सन्हु न्यचिवु । पितुः पुत्रः ॥ मालि सन्ज कोर्य । पितुः कन्याः ॥ दान्द सन्हु ह्यंग् । वृषभस्य शृङ्गम् ॥ गुरि सन्हु लदु । अश्वस्य पुच्छः ॥ प्राणिनः किम् । कनुकु वाल् । कर्णस्य वालः ॥ चाँग्युकु तील् । दीपस्य तैलम् ॥ अथुकु माज् । हस्तस्य मांसम् ॥ अत्र अथ कन् शब्दयोः प्राणित्वसंभवे ऽपि खण्डप्राणित्वादप्राणित्वमेव । प्राणिनः कर्णे छिन्ने ऽपि न कर्णस्य प्राणिसंज्ञा । नापि छिन्नकर्णेन प्राणिनो ऽप्राणित्वम् ॥ पुंलिङ्गस्य किम् ॥ गोवू हन्हु वल्लु । गावो वत्सः ॥ गोवू हन्जु वल्लू । गावो वत्सा ॥ कज् हन्हु प्यतु । शिलाया अग्रम् ॥ कज् हन्जु छल् । शिलायाः खण्डम् ॥ माज्य हन्हु मोलु । मातुः पिता ॥ माज्य हन्जु माजू । मातुर्माता ॥

॥ स्वनं रूपं शब्दयोर्वा ॥ ४७ ॥

स्वनं शब्दस्य रूपं शब्दस्य चैकत्वेन संबन्धे सति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गे पुंलिङ्गे च विकल्पेन पुंप्राणिवत्स्वरूपं भवति ॥ स्वन सन्हु वरु । स्वर्णस्य कटकः ॥ रूप सन्हु खोस् । रौप्यस्य कंसः ॥ स्वन सन्जु गंग्जु । स्वर्णस्य गलन्तिका ॥ रूप सन्जु लूर् । रौप्यस्य दण्डः ॥ स्वनुकु छथूर् । स्वर्णस्य छत्रम् ॥ रूपुकु थाल् । रौप्यस्य थालः ॥ स्वनैचू वाजू । स्वर्णस्योर्मिका ॥ रूपैचू रज् । रौप्यस्य रज्जुः ॥

[४७ अत्र मूलपुस्तके रूप इति पाठः । शुद्धोच्चारणं तु र्वप् इत्यस्ति ॥]

[४७ स्वनुकु छथूर्, रूपुकु थाल्, स्वनैचू वाजू, रूपैचू रज्, अस्मिन्वाक्यचतुष्टये

॥ अप्राणिना पुंसोऽकुवयौ पुंसि ॥ ४८ ॥

प्राणिव्यतिरिक्तस्य पुंलिङ्गस्य एकत्वेन संबन्धे सति पुंलिङ्गात् उकु कि क्रमेण भवतः । एकवचने उकु प्रत्ययः बहुवचने कि प्रत्ययो भवति ॥ दायुक् त्वमुल् । धान्यस्य तण्डुलः ॥ हारुकु मृगः । आषाढस्य मृदः ॥ कुलिकि वथर् । वृक्षस्य पत्राणि ॥ मार्गकि द्वह् । माघस्य दिवसाः ॥ एकत्वेन किम् । कुल्यन् हन्दि वथर् । वृक्षाणां पत्राणि ॥ कुल्यन् हन्तु वथर् । वृक्षाणां पत्रम् ॥ अप्राणिना किम् ॥ काव सन्दु । काकस्य ॥ गोवू हन्तु । गोः ॥

॥ चूचौ च स्त्रियाम् ॥ ४९ ॥

स्त्रीलिङ्गानां प्राणिव्यतिरिक्तस्य पुंलिङ्गस्यैकत्वेन संबन्धे संबन्धिपुंलिङ्गादेकवचने चू प्रत्ययः बहुवचने च प्रत्ययो भवति ॥ कुलिचू लण्डू । वृक्षस्य शाखा ॥ कुलिच लञ्ज्य । वृक्षस्य शाखाः ॥ नागचू नारिज् । नागस्य प्रणालिका ॥ नागच नारिज । नागस्य प्रणालिकाः ॥ एकत्वेन किम् ॥ कुल्यन् हन्ज लञ्ज्य । वृक्षाणां शाखाः ॥ नागन् हन्ज नारिज । अखातानां प्रणालिकाः ॥ अप्राणिना किम् । गुरि सन्जू जंग् । अश्वस्य जङ्घा ॥ कट सन्ज ओर्य । मेषस्य खुराः ॥

॥ मनुष्यसंज्ञयोऽनुन्यौ पुंसि ॥ ५० ॥

मनुष्यनाम्ना संबन्धे सति पुंलिङ्गे एकत्वबहुत्वयोः उनु नि प्रत्ययौ भवतः ॥ गण इति संज्ञा । गणुन् न्यचिवु । गणस्य पुत्रः ॥ राधाकृष्ण इति नाम ।

सुवर्णाद्विन्नं छत्रम्, रौप्यस्याधाराद्यर्थं थाली, स्वर्णाद्यर्थं तद्विन्नोर्मिका, रौप्यस्य बन्धनार्थं तद्विन्नरूपा रज्जुरित्येवमर्थो विवक्षितश्चेत्तदा मूलपाठः संगच्छते—अन्यथा स्वर्णमयं छत्रम्, रौप्यमयी थाली, स्वर्णमय्यूर्मिका, रौप्यमयी रज्जुरस्मिन्नर्थे, स्वन सन्दु छथर्, र्वप सन्दु थाल्, स्वन सन्जू वाज्जू । र्वप सन्जू रज्जू इत्येवं रूपाणि शुद्धानि सन्तीति ॥]

राधाकृष्णनि गुरि । राधाकृष्णस्याश्वाः ॥ छ्यकुनु बत । ललाटस्य भक्तम् ॥
अत्र छ्यक शब्दस्य दैवार्थकत्वात् उनु प्रत्ययः । अन्यत्र छ्यकुक् रथ् । लला-
टस्य रक्तम् ॥

॥ स्त्रियां ङ्गौ च ॥ ५१ ॥

स्त्रीलिङ्गस्य मनुष्यनाम्ना संबन्धे सति संबन्धिलिङ्गादेकबहुवचनयोः ङ्
प्रत्ययौ भवतः ॥ मनु इति नाम । मनिङ् कुरू । मनु इत्यस्य कन्या ॥
मनिङ् कोर्य । मनु इत्यस्य कन्याः ॥ कृपाराम इति नाम । कृपारामङ् माजू ।
कृपारामस्य माता ॥ कृपारामङ् व्यञ्ज । कृपारामस्य भगिन्यः ॥

॥ सप्तम्यां रुनावन्दर्मन्ङ्प्यठन्तौ स्वार्थभेदतः ॥ ५२ ॥

स्नौ प्रत्ययौ । अन्दर् अन्तौ । मन्ङ् अन्तौ । प्यठ् अन्तौ । स्वस्वार्थभेदतः
सप्तम्यां प्रत्ययौ भवतः । अन्तरार्थे अन्दरन्तौ । मध्यार्थे मन्जन्तौ । उपर्यार्थे प्यठन्ता
विति ॥ अन्तर्वाणिभाषायां तु वेषान्तावपि प्रयुज्येते इति निर्णयम् ॥ गरस्
अन्दर् । गृहस्यान्तरे ॥ नावि मन्ङ् । नौकाया मध्ये ॥ गरन् अन्दर् । गृहाणा-
मन्तरे ॥ नावन् मन्ङ् । नौकानां मध्ये ॥ गुरिस् प्यठ् । अश्वस्योपरि ॥ गुर्यन्
प्यठ् । अश्वानामुपरि ॥ गर शब्दात् स् अन्दर् न् अन्दर् प्रत्ययौ ॥ न्प्रत्यये सर्वत्र
(सू० १२) इत्यकारागमः । अकारे ऽकारलोपः (सू० १ । ५ क) । नाव्
शब्दात् स् मन्ङ् न् मन्ङ् प्रत्ययौ । स्लोपः सर्वत्र (सू० ४०) इति सकारलोपः ।
स्त्रियामिकार (सू० ३७) इति इकारागमः ॥ गुरु शब्दात् स् प्यठ् न् प्यठ्
प्रत्ययौ । उवर्णान्तानामिकार (सू० ३०) इति उकारस्य इकारः । न्प्रत्यये
सर्वत्र (सू० १२) इत्यकारागमः । यत्वम् ॥

॥ अधिकरणे क्यथन्तौ ॥ ५३ ॥

स् नौ प्रत्ययौ क्यथ् अन्तावाधारसप्तम्या एकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः ॥
थालस् क्यथ् । थाले ॥ नावि क्यथ् । नौकायाम् ॥ थालन् क्यथ् । थालेषु ॥
नावन् क्यथ् । नौकासु ॥

॥ चतुर्थ्या कितुकिचूअन्तौ पुंस्त्रीकर्मैकतः ॥ ५४ ॥

वाक्येषु पुंलिङ्गैकत्वे कर्मणि सति स् नौ प्रत्ययौ कितु अन्तौ स्त्रीलिङ्गै-
कत्वे कर्मणि स् नौ किचू अन्तौ चतुर्थ्यामेकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः ॥
मालिस् कितु अनुन् पोञ्चु । पित्रे [तेन] आनीतं पानीयम् ॥ मालिस् किचू
अञ्चून् गाव् । पित्रयानीता गौः ॥

॥ किति किचान्तौ कर्मबहुत्वतः ॥ ५५ ॥

वाक्ये पुंलिङ्गस्य बहुत्वे कर्मणि सति स् नौ प्रत्ययौ किति अन्तौ स्त्रीब-
हुत्वे कर्मणि सति स् नौ किच अन्तौ चतुर्थ्या प्रत्ययौ भवतः ॥ गुरिस् किति
अनिन् रव । अश्वायानीताः कम्बलाः ॥ गुर्यन् किति । अश्वेभ्यः ॥ ग्वरस् किच
अञ्जन् पोथ्य । गुरवे आनीतानि पुस्तकानि ॥ ग्वरन् किच । गुरुभ्यः ॥
अत्रेदं ध्येयम् । कर्मिधातूनां कर्मणः स्त्रीपुंरूपानुसारतः प्रोक्ताः प्रत्यया विज्ञेयाः ।
कर्तृधातूनां तु कर्तुः स्त्रीपुंलिङ्गैकवचनबहुवचनानुसारतो बोध्याः ॥ यथा ।
व्यठनस् कितु आव् । स्थूलीभवनायागतः ॥ व्यठनस् किति आय् । स्थूली-
भवनायागताः ॥

॥ कर्तृतृतीयायामिदौतौ ॥ ५६ ॥

तिसृषु कर्तृतृतीयाहेतुतृतीयासहार्थतृतीयासु मध्यात् इदौतौ इ औ

इत्येतौ प्रत्ययौ कर्तृतृतीयाया एकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । अत्रापि पुंलिङ्गे
इकारस्यार्धमात्रता बोध्या । स्त्रीलिङ्गे तु पूर्णता विज्ञेया ॥ गुरि मोरु । अश्वेन हतः ॥
तमि वनु । तेन वणितम् ॥ गुर्यौ मोरु । अश्वैर्हतः ॥ तिमौ वनु । तैर्वणितम् ॥ कोरि
दंषु । कन्यया प्रोक्तम् ॥ कोर्यौ दंषु । कन्याभिः प्रोक्तम् ॥

॥ अन्द्रान्तौ निर्धारणे च ॥ ५७ ॥

इ औ प्रत्ययौ अन्द्र अन्तौ निर्धारणे एकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः ।
एकत्वे इ अन्द्र प्रत्ययः । बहुत्वे औ अन्द्र प्रत्ययो भवति ॥ गर अन्द्र छुह जान्
लौक । गृहे ऽपुकः साधुरस्ति ॥ गरौ अन्द्र छुह जान् आङ्गुन् । गृहाणां साध्व-
जनमस्ति ॥

॥ अकारव्यञ्जनान्तानां पुंस्येकवचने वा- ऽन ऽसर्वनाम्नाम् ॥ ५८ ॥

चानुकृष्टं नानुवर्तते इति निर्धारण इति निवृत्तम् । पुंलिङ्गानामकारव्यञ्ज-
नान्तानां कर्तृतृतीयाया एकत्वविषये विकल्पेन अन् भवति असर्वनाम्नाम्
सर्वनामशब्दान्वर्जयित्वा । तत्रेदानन्तिनभाषायामन्प्रत्यय एव साधुतयोच्चार्यते ।
इ प्रत्ययविकल्पः प्राचीनभाषयैवेति बोध्यम् ॥ ईश्वरन् दंषु । ईश्वरेणोक्तम् ।

[५७ । गर अन्द्र छुह जान् लौक । ईदृशेषु वाक्येषु स्वरे परे ऽपि (सू० ४)
उक्तो विधिरिप्रत्ययलोपो ऽवगन्तव्यः ॥ किं चैतद्वाक्यार्थे विवक्षिते प्रायशो गर मन्ज
छुह जान् लौक इत्येवं रूपवाक्यमेवोच्चार्यते इति । एवं गाम अन्द्र इत्यादिष्वपि
ज्ञेयम् ॥]

[५८ । ऊमात्रान्तानामपि कचित्प्रत्ययादिलोपश्चेष्यते ॥ कर्तृतृतीयाया एकत्वे अन्
प्रत्ययस्तदावक्षरस्याकारस्य च लोप इत्यर्थः ॥ दानून् गन्जून हान्जून इत्यादि ॥]

दयि देपु । ईश्वरेणोक्तम् ॥ ड्यकन् करु । ललाटेन कृतम् ॥ खरन् नचु । खरेण
नर्तितम् ॥ अकारव्यञ्जनान्तानां किम् । गुरि वहु । बालेन रुदितम् ॥ पुंसि
किम् । जंगि लोयु । जङ्घया क्षिप्तम् ॥ एकवचने किम् । ईश्वरौ देपु । ईश्वरैः
प्रोक्तम् ॥

॥ हेतौ सूतिन्नन्तौ सूत्यन्तौ वा ॥ ५९ ॥

इ औ प्रत्ययौ सूतिन् अन्तौ सूत्य् अन्तौ वा हेतुतृतीयायामेकत्वबहु-
त्वयोः प्रत्ययौ भवतः । अत्र इकारस्य पूर्णता बोध्या ॥ अथ सूतिन् ख्योन् ।
हस्तेन भुक्तम् ॥ अथौ सूतिन् ख्योन् । हस्तैर्भुक्तम् ॥ श्राकि सूतिन् मोरुन् ।
छुरिकया हतः ॥ श्राकौ सूतिन् मोरुन् । छुरिकाभिर्हतः ॥ ख्वर सूत्य् आव् ।
पादेनागतः ॥ ख्वरौ सूत्य् गौव् । पादैर्गतः ॥

॥ सहार्थायां स्त्रौ ॥ ६० ॥

स्न् प्रत्ययौ सूतिन् अन्तौ सूत्य् अन्तौ वा सहार्थतृतीयायामेकत्वबहुत्वयोः
प्रत्ययौ भवतः ॥ मालिस् सूतिन् आव् । पित्रा सहागतः ॥ वायिस् सूतिन्
म्यूलु । भ्रात्रा साकं संगतः ॥

॥ हेतोः संबन्धषष्ठीकर्तृतृतीययोः प्रयोगलिङ्गा- त्प्रत्ययौ वा ॥ ६१ ॥

हेतुभूतस्याश्वादेर्यः संबन्धषष्ठीप्रयोगः कर्तृतृतीयाप्रयोगो वा स एव लिङ्गं
तस्मात्प्रोक्तौ इ सूतिन् औ सूतिन् प्रत्ययौ वा इ सूत्य् औ सूत्य् प्रत्ययौ हेतु-
तृतीयाया एकत्वबहुत्वयोर्भवतः । लिङ्गग्रहणं तु तेषां प्रयोगानामागमादेशाद्य-
र्थम् ॥ गुरि सन्दि सूतिन् आव् । अश्वेनागतः ॥ नावि हन्दि सूत्य् वोतु ।
नौकया प्राप्तः ॥ महनिव्यन् हन्दि सूत्य् गौव् । पुरुषैर्गतः ॥ गुरि सूत्य् आव् ।

अश्वेनागतः ॥ नावि सूत्य् वोतु । नौकया प्राप्तः ॥ महनिव्यौ सूत्य् गौव् । पुरुषै-
र्यातः ॥ गुरि संन्दु शब्दान् इ सूतिन् प्रत्ययः । उवर्णान्तानामिकार (सू० ३०)
इत्यनेन संन्दु इत्यस्य उकारस्य इकारः । एवं सर्वेषाम् ॥

॥ खृत निश वा ऽपायपञ्चम्याम् ॥ ६२ ॥

तस्मादेव संबन्धषष्ठीप्रयोगलिङ्गात्तृतीयाप्रयोगलिङ्गाद्वा खृत प्रत्ययो निश
प्रत्ययो वा अपायपञ्चम्याः स्वरूपं भवति । निशस्थाने निशिन् इति खृत-
स्थाने खृतन् इति च व्यवह्रियत इति बोध्यम् ॥ ग्वर सन्दि खृत लुह् गाटुलु ।
गुरोः सकाशादक्षो ऽस्ति ॥ यद्वा । कञ्ज हन्दि खृत लुह् वक्रुह् । शिलायाः कठि-
नो ऽस्ति ॥ रुप निश लुह् स्वन् जान् । रौप्यात्स्पर्णं साध्वस्ति ॥ यद्वा । रुपौ खृत
छिह् घारु जान् । रौप्याद्धनं शुभमस्ति ॥

॥ सामान्यचतुर्थ्यां पुछ्य् ॥ ६३ ॥

संबन्धषष्ठीप्रयोगलिङ्गात्तृतीयाप्रयोगलिङ्गाद्वा चतुर्थ्यां पुछ्य् प्रत्ययः
स्यात् । एकवहुत्वे लिङ्गादेव बोध्यंते ॥ पुत्र पुछ्य् आव् । पुत्रायागतः ॥ यद्वा ।
पुत्र सन्दि पुछ्य् । पुत्राय ॥ पुत्रौ पुछ्य् आव् । पुत्रेभ्य आगतः ॥ यद्वा । पुत्रन्
हन्दि पुछ्य् । पुत्रेभ्यः ॥

॥ उकुप्रत्ययस्योकारस्याऽकारः ॥ ६४ ॥

षष्ठीप्रयोगसंबन्धिन उकु प्रत्ययोकारस्य अकारः स्यात् ॥ पठ्यकि पुछ्य् ।
और्णवस्त्राय ॥ पठ्युक् प्रयोगलिङ्गात्पुछ्य् प्रत्ययः । अनेन उकारस्य अकारः ।
उवर्णान्तानाम् (सू० ३०) इति इकारागमः ॥

॥ पञ्चम्यामिदौतौ प्यठान्तौ निशान्तावन्द्रान्तौ वा ॥६५॥

लिङ्गात् इ औ प्रत्ययौ प्यठ अन्तौ वा निश अन्तौ वा अन्द्र अन्तौ पञ्च-
म्या एकत्वबहुत्वयोः प्रत्ययौ भवतः । ते च स्वस्वस्थानेषु प्रयुज्यन्ते ॥ गाम
प्यठ । ग्रामात् ॥ सर्प निश । सर्पात् ॥ गामौ प्यठ । ग्रामेभ्यः ॥ सर्पौ निश । सर्पे-
भ्यः ॥ गर अन्द्र द्राव् । गृहान्निर्गतः ॥ नावि अन्द्र द्राव् । नावो निर्गतः ॥

॥ वर्गप्रथमान्तानां प्रथमायां द्वितीयः ॥६६॥

वर्गप्रथमान्तानां लिङ्गानां प्रथमाविभक्तौ स्वस्ववर्गसंबन्धी द्वितीयाक्षरो
भवति ॥ ऋस् । द्रोणः ॥ काळ् । काचः ॥ कट् । मेषः ॥ ऋस् । द्रोणाः ॥ काळ् ।
काचाः ॥ कट् । मेषाः ॥ हथ् । शतम् ॥ हथ् । शतानि ॥ ताप् । आतपः ॥
ताप् । आतपाः ॥ प्रथमायां किम् । ऋक् सूतिन् । द्रोणेन ॥ काच सूतिन् ।
यक्ष्मणा ॥ कट् पुल्ल्य् । मेषाय ॥ हतुकु । शतस्य ॥ तापस् प्यट् । आतपोपरि ॥

॥ स्त्रियामेकवचन एव ॥ ६७ ॥

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानस्य वर्गप्रथमान्तस्य प्रथमाया एकवचने एव स्वस्ववर्ग-
द्वितीयाक्षरो भवति ॥ ऋस् । कोलाहलः ॥ रल्ल् । गुञ्जा ॥ नट् । कम्पः ॥ वथ् ।
मार्गः ॥ ज्ञाप् । भुक्तिः ॥ एकवचने किम् । ऋक् । कोलाहलाः ॥ रल्ल् । गुञ्जाः ॥
नट् । कम्पाः ॥ वत । मार्गाः ॥ ज्ञाप । भुक्तयः ॥ एवं । द्वितीयादिविभक्तिषु
बोध्यम् ॥

॥ न संयोगे तचोः ॥ ६८ ॥

लिङ्गान्ते पूर्ववर्णसंयुक्तयोस्तकारचकारयोर्द्वितीयाक्षरादेशो न भवति ॥

[६९ । गर अन्द्र । अत्रापि (सू० ९७) लिखितसंकेतो (नोट्) द्रष्टव्यः ॥

सृच् । सौचिकः ॥ वत्च । वर्तिका ॥ व्वक्च् । वाला शुनी ॥ मक्च् । परशुः ॥
मस्त् । शिरोरुहः ॥ नस्त् । नासिका ॥ तच्चाः किम् । रेम्क् । अल्यार्थः ॥ चाम्क् ।
सान्त्वम् ॥ संयोगे किम् । रथ् । रक्तम् ॥ ऋल् । उपजातिः ॥

॥ उदन्तानामोदुपधाया आत्वमप्रथमैकत्वे ॥६९॥

प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा उदन्तानामुकारान्तानां लिङ्गानामुपधाभूतो य ओका-
रस्तस्य आत्वं भवति शेषासु विभक्तिषु । तत्रादेशागमादिना इकारान्तीभूतस्थाने
उपधाया वक्ष्यमाणसूत्रेण (सू० ७०) अप्रसिद्धता विज्ञेया ॥ मालि । पितरः ॥
मालिस् । पितरम् ॥ मालि सन्हु । पितुः ॥ बालि । कुण्डलानि ॥ बालिस् । कुण्ड-
लम् ॥ बालि दंष्ट्र । कुण्डलेनोक्तम् ॥ बायि । भ्रातरः ॥ बायिस् । भ्रातरम् ॥
बायि सन्हु । भ्रातुः ॥ मोलु । बोलु । बोयु शब्देभ्यः । उवर्णान्तानामिकार
(सू० ३०) इति सूत्रेण उमात्राया इकारमात्रादेशः । अनेनोपधाया ओकारस्य
आत्वम् । उदन्तानां किम् । पोष् । पुष्पाणि ॥ पोष सूतिन् । पुष्पेण ॥

॥ इदुदूदन्तानामवर्णाप्रसिद्धता ॥ ७० ॥

इमात्रान्तानामुमात्रान्तानामुमात्रान्तानां च लिङ्गानां शब्दानां चोपधाया अवर्ण-
स्याप्रसिद्धता निर्णया । उदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तानि (सू० ६९) । अन्यान्यपि यथा ॥
पटु [। और्णवस्त्रम्] ॥ हटु [। कण्ठः] ॥ तनु [। तनुः] ॥ इत्यादीनां शब्दानां स्वय-
मुकारमात्रान्तत्वादुपधाया अकारस्याऽप्रसिद्धता । एषामेव शब्दानाम् । उवर्णान्ता-
नाम् (सू० ३०) इत्यादिसूत्रेण बहुत्वविषये उकारस्य इकारे कृते इकारान्तीभूत-
त्वात्तत्राप्यप्रसिद्धता ॥ पटि । हटि । तनि ॥ उमात्रान्तानां यथा ॥ माजू

[७० । येषां शब्दानां पूर्वसूत्रेण (६९) उपधाभूतस्यौकारस्याकारः कृतस्तेषा-
मेव तस्योपधाकारस्य द्वितीयैकत्वे ऽप्रसिद्धता विज्ञेया । यथा । मालिस् बायिस् इत्यादि ।
नत्वन्येषामिदुदूदन्तानाम् । यथा । पटिस् कारिस् इत्यादि ॥]

[।माता] ॥ काठू [।काष्ठम्] ॥ अत्र स्वयम्पात्रान्तत्वादप्रसिद्धता । बहुत्वे तु । बहुत्वे ऽकारागम (सू० ११) इति सूत्रेणाकारागमे कृते । उदन्तवर्गस्य (सू० २२) इत्यादिना ठकारस्य छकारे च कृते । उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) इत्युकारस्य इकारः यत्वे च कृते उपधाया अकारस्य प्रसिद्धता सिद्धा इति [। माज्य । काष्ठ्य] ॥

॥ जाम ओत्वं परस्वरलोपश्च ॥ ७१ ॥

जाम् शब्दस्योपधाया ओत्वं भवति तस्मात्परस्य प्रत्ययागमादिजस्य स्वरस्य च लोपः स्यात् अप्रथमैकत्वे ॥ जाम् । ननन्दरः ॥ जाम् वन् । ननन्दरं वद ॥ जाम् । ननन्दः ॥ जाम् दपु । ननन्द्रोक्तम् ॥ जाम् । ननन्दभिः ॥ जाम् हन्तु । ननन्दुः ॥ इत्यादि ॥

॥ गाव् शब्दस्योकारः ॥ ७२ ॥

गाव् शब्दसंबन्धिन उपधाया आकारस्य ओकारो भवति प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा ॥ गोवू । गावः । गोवून् । गावः ॥ गोवू हन्तु । गोः ॥ गाव् शब्दात्सर्वत्रानेनोपधाया ओकारे कृते । यद्वाक्कथ्वर्वाङां च कृतादेशविधि (सू० १७) इति सूत्रेण अकारागमनिषेधः ॥

॥ उदन्तव्यक्षराणामुकारस्याकारः ॥ ७३ ॥

उदन्तानां व्यक्षरादीनां लिङ्गानामुपधाभूतस्य उकारस्य अकारो भवति प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा ॥ गाटलिस् । दक्षम् ॥ गाटल्यन् । दक्षान् ॥ गाटल्यौ । दक्षैः ॥ गाटलिस् प्यठ । दक्षात् ॥ गाटलु शब्दात् । द्वितीयायां स्त्रौ (सू० ३८) स् न प्रत्ययौ । उवर्णान्तानामिकारः (सू० ३०) । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० १२) अकारागमः । अनेनोपधाया अकारः । व्यक्षराणां किम् । कुलिस् । वृक्षम् ॥ कुल्यन् । वृक्षान् ॥

॥ न कृल्लादीनां शेषं कर्म ॥ ७४ ॥

कल्लुलु । च्वतुलु । चकलु । ग्वगुलु । वातुलु । वतुकु । गगुरु । म्वंगुरु ।
इत्यादयः ॥ एषां शब्दानामुकारान्तलिङ्गशेषक्रिया न भवति किंतु उपधाया
अकारादेशो भवति ॥ कल्लुलु । भारिकाः ॥ च्वतलु । स्वव्यभिचारकारयितारः ॥
चकलु । चक्राकाराः ॥ ग्वगलु । वर्तुलाकाराः ॥ वातलु । चण्डालाः ॥ वतकु
वर्तकाः ॥ गगर् । मृषकाः ॥ म्वंगर् । छागपोताः ॥

॥ इकारे लोपः ॥ ७५ ॥

व्यक्षराधिकानामुकारान्तानामिकारे परे उपधाया उकारस्य लोपो भवति ॥
गाटलि । दक्षाः ॥ गाटलि वन्तु । दक्षेणोक्तम् ॥ गाटले सन्दि पुच्छ्य । दक्षाय ॥
गाटलि सन्तु । दक्षस्य ॥ साधनं पूर्ववत् ॥ इकारे किम् । गाटलिस् । दक्षम् ॥
साधितचरमेव ॥

॥ युकारोपधाया इत् ॥ ७६ ॥

उकारान्तानां लिङ्गानामुपधाभूतस्य युकारस्य इत् भवति । प्रथमैकवचनं
वर्जयित्वा ॥ जिठि । वृद्धाः ॥ जिठिस् । वृद्धम् ॥ ज्युठु शब्दात् । उवर्णान्ता-
नाम् (सू० ३०) इत्यनेन इकारे कृते । अनेन यु उपधाया इत्वम् ॥

[७६।७९ ॥ महन्युवु । महनिवु ॥ न्यच्युवु । निचिवु ॥ क्युतु । किनु ॥ ज्युठु ।
जिठु ॥ इत्यादयः शब्दा उभयरूपेणात्र लिखिता अपि प्रथमरूपेणैव महन्युवु इत्याद्या-
वाक्येन शुद्धोच्चारणाः संगताश्चावगन्तव्याः ॥]

॥ यूकारस्येसोरीत् ॥ ७७ ॥

उकारान्तानां लिङ्गानाम् इ स् इत्येतयोः परयोरुपधाया यूकारस्य ईकारो भवति ॥ चीनि । भित्तयः ॥ चीनिस् । भित्तिम् ॥

॥ शेषेष्वेकारः ॥ ७८ ॥

उकारान्तानां यूकारोपधायाः शेषप्रत्ययेषु एकारो भवति ॥ चैन्यन् । भित्तीः ॥ चैन्यौ सूतिन् । भित्तिभिः ॥ चैन्युक् । भित्तेः ॥ चैन्यन् प्यट् । भित्तिषु ॥ साधनं पूर्ववत् ॥

॥ न गुरुत्वं ह्रस्वस्य संयोगे ॥ ७९ ॥

संयोगे परे पूर्ववर्णसंबन्धिनो ह्रस्वस्य गुरुत्वं नोच्चार्यते इति परिभाष्यते ॥ मह्युक् । पुमान् ॥ अत्र हकारसंबन्धिनः अकारस्य न गुरुत्वम् । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ॥

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
लिङ्गप्रकरणे लिङ्गपादः प्रथमः ॥ २।१ ॥

[७७ । न्युल्लु शब्दस्य सर्वत्र ॥ सर्वेषु प्रत्ययेषु परेषूपधाया ईकारो विधेय इत्यर्थः । नील्यन् । नील्यौ सूतिन् । इत्यादि ॥]

अथ लिङ्गप्रकरणे ॥२॥

संबुद्धिपादः ॥२॥

॥ आमन्त्रणे ॥१॥

इत उत्तरं ये प्रत्ययास्त आह्वाने विज्ञातव्याः ॥

॥ पुमादराक्राने विशिष्टान्नाम्नो वा पूर्वं हे ॥२॥

पुंसा पुरुषस्यादरेण संबोधने कर्तव्ये जात्यादिना जुब् शब्दादिना विशिष्टान्नाम्नो वा शब्देन केवलान्नाम्नो वा पूर्वं हे शब्दः प्रयोज्यः ॥ हे नारान् जुब् ॥ हे गण कौल् ॥

॥ अन्ते सां प्रत्ययश्च ॥३॥

तस्मादेव हे-शब्दपूर्वादिशिष्टात्केवलान्नाम्नो वा आदरसंबोधनविषये सां प्रत्ययो भवति ॥ हे नारान् जुब् सां ॥ हे राम कौल् सां ॥ हे नारान् सां ॥

॥ हतसांहे पूर्वं वा ॥४॥

तस्मादेव विशिष्टात्केवलाद्वा नाम्नः हतसांहे शब्दः वा पूर्वं प्रयोज्यः । तकारः सर्वत्र विकल्पेन बोध्यः ॥ हतसांहे नारान् जुब् ॥ हतसांहे राम कौल् ॥ वा । हतसांहे नारान् जुब् सां ॥ हतसांहे राम कौल् सां ॥ विकल्पे तु ॥ हसांहे

नारान् जुब् । इत्यादि ॥ केवलान्नाम्नस्तु सा प्रत्ययो ऽवश्यं प्रयोज्यः ॥ हत-
साहे गण सा ॥ हतसाहे गण इति न भवति ॥

॥ वा प्रत्ययः पुरोहितसामान्यदासेषु ॥५॥

पुरोहितस्य श्राद्धादिकारयितुः सामान्यजनस्य दासस्य च संबोधने कर्तव्ये
केवलान्नाम्नो वा प्रत्ययो भवति हे शब्दश्च पूर्व प्रयोज्यः ॥ हे नारान् वा ॥
केवलान्नाम्नः किम् ॥ हे गण ब्रेष्ठ् वा । इति तु न भवति । ब्रेष्ठ् अत्र जातिर्विज्ञेया ॥

॥ हतसाहे पूर्व वा वृद्धेषु ॥६॥

तेषु पुरोहितादिषु वृद्धेषु सत्सु हतसाहे पूर्व प्रयोज्यः । वा शब्दात् हत-
बाहे च ॥ हतसाहे सहज् वा ॥ हतबाहे जन वा ॥

॥ आ प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः ॥७॥

कनिष्ठस्य नीचस्य च संबोधने कर्तव्ये विशिष्टात्केवलान्नाम्नो वा आ प्रत्ययः
स्यात् ॥

॥ हताशब्दः पूर्व च ॥८॥

स्पष्टम् ॥ हता माना ॥ हता मान कौला ॥ हता गुल्या ॥ तृतीयस्यात्र
गुलु शब्दस्योकारान्तत्वादुवर्णान्तानामिकार (सू० २।१।३०) इत्यनेन सूत्रेण
इकारः । यत्वम् ॥ व्यञ्जनं परेण संश्लेषम् (सू० १।३) । इत्थं पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गानां
च यत्किञ्चिद्वितीयादिष्वागमादिकमभिहितं तत्सर्वं संबोधने चावधार्यम् ॥

॥ हा दूरविषादयोराप्रत्ययस्य चोकारः ॥९॥

स्पष्टम् ॥ हा नारानो ॥ हा काको ॥

॥ हतो वा ॥१०॥

नाम्नः पूर्वं दूरतो विषादतो वा संबोधने विधेये सति हतो शब्दः पूर्वं वा प्रयोज्यः ॥ हतो पर्यो ॥

॥ मांजू प्रत्ययो वृद्धस्त्रियो नाम्नः ॥११॥

पुरुषेण वृद्धाया ज्येष्ठायाः स्त्रियाः संबोधने कर्तव्ये केवलान्नाम्नो मांजू प्रत्ययो भवति ॥

॥ बिञ् सामान्यायाः ॥१२॥

सामान्यायास्तुल्यायाश्च स्त्रिया आह्वाने बिञ् प्रत्ययः अग्रे प्रयोज्यः ॥

॥ हतपूर्वो पूर्वं च ॥१३॥

तौ मांजू बिञ् प्रत्ययौ हतशब्दः पूर्वो ययोस्तथाविधौ पूर्वं च प्रयोज्यौ ॥
हतमांजू पार्वत् मांजू ॥ हतबिञ् सरस्वत् बिञ् ॥ वा । हतबिञ् पार्वत् मांजू ॥

॥ य् प्रत्ययः कनिष्ठनीचयोः ॥१४॥

पुरुषेण कनिष्ठाया नीचाया वा संबोधने कर्तव्ये नाम्नः य् प्रत्ययो भवति ।
तत्र नीचायां वृद्धायां सत्यां पूर्वप्रयुक्तप्रत्ययादग्रे वा प्रयोज्यः ॥

॥ हा हत हता पूर्वः पूर्वं च ॥१५॥

स एव य् प्रत्ययः हापूर्वो हतपूर्वो हतापूर्वो वा नाम्नः पूर्वं प्रयोज्यः ॥
हाय् वल्लरिय् ॥ हतय् वल्लरिय् ॥ हताय् वल्लरिय् ॥

॥ स्त्रियादराहूते पुंनाम्नो वा प्रत्ययः ॥१६॥

स्त्रिया पुरुषस्यादरेणाह्वाने कर्तव्ये पुंनाम्नो वा प्रत्ययो भवति ॥ तत्र प्रायः पुरोहितादिष्वेवात्र प्रयुज्यते ॥

॥ औ प्रत्ययः प्रियकनिष्ठयोः ॥१७॥

स्पष्टम् ॥

॥ हतपूर्वो पूर्व च ॥१८॥

तौ वा औ प्रत्ययौ हतपूर्वौ हत शब्दः पूर्व ययोस्तथाविधौ पूर्व च प्रयोज्यौ ॥ हतवा हिमत् वा ॥ हतौ हिमत् कोलौ ॥ हतवा काकौ ॥ हतौ काकौ ॥

॥ अ वा ॥१९॥

नाम्नः अग्रे अप्रत्ययो वा प्रयोज्यः ॥ हतवा काक ॥ हतौ गण ॥

॥ बाय बायो सामान्यसंज्ञायाश्च ॥२०॥

सामान्यसंज्ञाया लोकेषु ख्यातायाः परौ बाय बायो वा प्रयोज्यौ ॥ हत वा महादेव बाय ॥ हतौ महादेव बायो ॥ सामान्य संज्ञायाः किम् । हत वा काक बाय । इति न भवति ॥ काक् शब्दस्य पित्रादिष्वेव विशिष्टत्वात् ॥

॥ दूरे पूर्व हतोव् च ॥२१॥

स्त्रिया पुरुषस्याह्वाने दूरतः कर्तव्ये हतोव् शब्दः पूर्व प्रयोज्यः ॥ हतोव् मनसा रामौ ॥

॥ पत्याह्वाने म्लेच्छयापि ॥२२॥

म्लेच्छस्त्रिया भर्तुराह्वाने कर्तव्ये नाम्नो हतोव् शब्दः प्रयुज्यते ॥

॥ ब्राह्मण्यां पतिसंबोधनाभावः ॥२३॥

॥ केवलो हतशब्दः कचिन्नैकव्ये ॥२४॥

कचिद्विविक्ते निकटस्थस्य भर्तुराह्वाने कर्तव्ये नामजात्यादिरहितः केवलो हतशब्दः प्रयुज्यते ॥

॥ स्त्रीसंबोधने पुंवत् ॥२५॥

स्त्रिया स्त्रियः संबोधने कर्तव्ये पुंवत् प्रत्यया भवन्ति ॥ यथा पुरुषेण स्त्री-संबोधनं क्रियते तथैव स्त्रियापीत्यर्थः ॥

॥ अङ्गीकारे संबोधनमुख्यप्रत्यया आहन्शब्दा-
त्परा उक्त्युपक्रमे ॥२६॥

अङ्गीकारे कर्तव्ये प्रोक्ताः संबोधनस्य मुख्याः प्रत्यया उक्तेरारम्भे आहन् शब्दात्परे प्रयोज्याः ॥ आहन्सां ॥ आहन्बा ॥ आहनो ॥ आहन् मांजू ॥ आहन् बिज् ॥ आहनिय् ॥ आहनू ॥ आहनुव् ॥

॥ हपूर्वाश्च केवलक्रियाया अन्ते ॥२७॥

केवलक्रियाया अङ्गीकारे कर्तव्ये ते सां आदिप्रत्यया हपूर्वाः केवलक्रिया-याश्चान्ते प्रयोज्याः ॥

॥ वर्तमानायां प्रत्ययादावेव ॥२८॥

वर्तमानायां विभक्तौ ते हपूर्वाः सा आदि प्रत्ययाः प्रत्ययात्पूर्वं प्रयोज्याः ॥
आहन्सा करान् हसां छुह् ॥

॥ तदभावे नपूर्वाः ॥२९॥

तस्याङ्गीकारस्याभावे सति नपूर्वा वाक्यारम्भे क्रियान्ते च प्रयोज्याः ॥
नवा करान् नवा छुह् ॥ एवमन्यत् ॥

॥ कर्मयुक्तायाः कर्मान्ते ॥३०॥

कर्मयुक्तायाः क्रियाया अङ्गीकारे अभिधेये सति वाक्यारम्भे आहन्सा
आदयो भवन्ति कर्मान्ते तु हसा आदयो भवन्ति ॥ आहन्सा वत हसां छुह्
रनान् ॥

॥ कर्तृयुक्तायाः कर्तुरन्ते च ॥३१॥

कर्तृकर्मयुक्तायाः क्रियायाः अङ्गीकारे गम्यमाने वाक्यारम्भे आहन्सा आदयः
प्रयोज्याः कर्तुरन्ते हसा आदयो भवन्ति ॥ आहन्सा नारान् हसां छुह् पृथि
परान् ॥ आहन्वा राम हवा छुस् न्यन्दर् करान् ॥ इत्यादयो बुद्धिमता स्वयमूह्याः ॥

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

लिङ्गप्रकरणे संबुद्धिपादो द्वितीयः ॥२॥२॥

अथ लिङ्गप्रकरणे ॥२॥

सर्वनामपादः ॥३॥

॥ तिह् यिह् कयाह् इह् हुह् शब्दाः
पुंस्यप्राणिनि ॥१॥

प्राणिव्यतिरिक्तानां तदादीनां पुंसि तिह् आदयः शब्दा भवन्ति ॥ तद्
शब्दस्य तिह् । यद् शब्दस्य यिह् । किम् शब्दस्य कयाह् । इदम् शब्दस्य इह् ।
अदम् शब्दस्य हुह् शब्दो बोध्यः ॥ प्रथमैकवचनं सर्वत्र लिङ्गवदेव ज्ञेयम् ॥

॥ सुह् युस् कुस् इह् हुह् शब्दाश्च प्राणिनि ॥२॥

प्राणिनां मनुष्यादीनां तदादिशब्देषु सुह् आदिशब्दा अवधार्याः ॥ सुह् ।
सः ॥ युस् यः ॥ कुस् । कः ॥ इह् । अयम् ॥ हुह् । असौ ॥ अत्राप्येकवचनं
लिङ्गवत् ॥

॥ उकारोपधायाः स्त्रियां वत्वमप्राणिनि च ॥३॥

प्राणिनां स्त्रीलिङ्गानां तदादिशब्देष्वभिधेयेषु सुह् आदिशब्दानामुपधाभूतो
ए उकारस्तस्य वत्वं भवति अप्राणिनि स्त्रीलिङ्गे च ॥ स्वह् । सा । वा । स ।
सा ॥ हह् । असौ ॥

॥ युस्कुसोरन्त्यस्य द्वित्वमकारागमश्च ॥४॥

युस् कुस् इत्येतयोः शब्दयोः स्त्रियामन्त्यस्य द्वित्वं भवति अकारागमश्च ॥
यवस्स । या ॥ कस्स । का ॥

॥ उभयेषां तम् यम् कम् इम् हुमो
द्वितीयाद्येकवचनेषु ॥५॥

उभयेषां प्राणिवाचिनामप्राणिवाचिनां च तिहादिशब्दानां द्वितीयादीना-
मेकवचनेषु क्रमेण तम् आदय आदेशाः स्युः ॥ तमिस् । तम् ॥ यमिस् । यम् ॥
कमिस् । कम् ॥ इमिस् । इमम् ॥ हुमिस् । अमुम् ॥ सुह् शब्दादिभ्यो
द्वितीयायां स्ताव् (सू० २।१।३८) इत्यादिना स्पत्ययः । स्पत्यय इकारागम
(सू० १७) इति इकारागमः । अनेन तम् आदय आदेशाः ॥ केषांचिन्मते इह्
शब्दस्य न्वम् आदेशो भवति । तन्मते । न्वमिस् । एनम् । इति स्वरूपं भवति ॥

॥ अन्त्यस्य वा ऽमिसोः ॥६॥

अन्त्यस्य हुह् शब्दस्य इकारसकारयोः परयोर्विकल्पेन अम् आदेशः
स्यात् ॥ अमिस् । अमुम् ॥ अमि । अमुना ॥ इसोः किम् । हुमौ । अमीभिः ॥

॥ अप्राणिनि स्पत्ययलोपस्तकारादेशश्च ॥७॥

अप्राणिनि अभिधेये सति तम् आदीनां स् प्रत्ययलोपो भवति । अन्त्यस्य
च तकारादेशः स्यात् ॥ तथ् लुह् चटान् । तच्छिनत्ति ॥ यथ् । यत् ॥
कथ् । किम् ॥ इथ् । इदम् ॥ हथ् । अदः ॥ तिह् आदिशब्देभ्यो । द्वितीयायां
स्ताव् (सू० २।१।३८) इति स्पत्ययः । उभयेषाम् (सू० ५) इत्यादिसूत्रेण तम्
आदय आदेशाः । अनेन स्पत्ययलोपः अन्त्याक्षराणां तकारः । वर्गप्रथमा-
न्तानाम् (सू० २।१।६६) इति सूत्रेण तस्य थः ॥

॥ च्छ्वहोश्च्यम्यौ च ॥ ८ ॥

त्वम् अहम् इति शब्दवाचकयोः च्छ्व व्वह् शब्दयोर्द्वितीयादीनामेकवचनेषु क्रमेण च्य म्य आदेशौ भवतः स्पत्ययलोपश्च ॥ च्य छुह् वनान् । त्वां वदति ॥ च्छ्व शब्दाद्वितीयायां स्त्राव् (सू० २।१।३८) इति स्पत्ययः । अनेन च्य आदेशः स्पत्ययलोपश्च । एवमन्यत् ॥

॥ प्रत्ययस्य लोपो द्वितीयाकर्तृतृतीययोः ॥ ९ ॥

च्छ्व व्वह् इत्येताभ्यां शब्दाभ्यां द्वितीयायां कर्तृतृतीयायां च प्रत्ययस्य लोपः स्यात् ॥ च्य छुह् वनान् । त्वां वदति ॥ त्वह्य छुह् वनान् । युष्मान् वदति ॥ च्य वनुथ् । त्वया प्रोक्तम् ॥ त्वह्य वनुव । युष्माभिः प्रोक्तम् ॥

॥ सश्च ॥ १० ॥

च्छ्व व्वह् शब्दाभ्यां स् इत्यस्य लोपो भवति चशब्दात्कर्तृतृतीयासंबन्धिनोः इ औ प्रत्यययोश्च लोपः स्यात् ॥ च्य सूतिन् । त्वया सह ॥ म्य सूत्य् । मया सह ॥ च्छ्व व्वह् शब्दाभ्याम् इ सूतिन् प्रत्ययः । च्छ्वहोश्च्यम्यौ च (सू० ८) इति सूत्रेण च्य म्य आदेशौ । प्रत्ययस्य लोप (सू० ९) इत्यनेन इकारस्य लोपः । अनेन स् लोपः ॥

॥ षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य च्यख्यातत्वं च ॥ ११ ॥

च्छ्व व्वह् शब्दाभ्यां षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य लोपो भवति च्यसंबन्धिनश्चकारस्य ख्यातत्वं च स्यात् ॥ च्योलु । तव ॥ म्योलु । मम ॥ च्छ्व व्वह् लिङ्गाभ्यां मनुष्यसंज्ञयोलु (सू० २।१।५०) इति उलु प्रत्ययः । च्छ्वहोश्च्यम्यौ च (सू० ८) इति च्य म्य आदेशौ । अनेन अकारलोपः । प्रत्ययादेशोत्पुंसि (सू० १३) इत्युकारस्यौकारः । जकारस्य च ख्यातता बोध्या ॥

॥ स्त्रियामाकारः पुंवहुत्वे च ॥ १२ ॥

स्त्रियां वर्तमानाभ्यां च्छ्व् ब्वह् शब्दाभ्यां षष्ठ्यामेकत्ववहुत्वयोरन्त्यस्वर-
स्याकारो भवति पुलिङ्गस्य बहुवचने ऽपि ॥ च्याञ् । तव । स्त्रीलिङ्गवाची शब्दः ॥
च्याञ । तव स्त्रीलिङ्गवाचिनः शब्दाः ॥ च्यानि न्यचिवि । तव पुत्राः ॥
म्यानि न्यचिवि । मम पुत्राः ॥ साधनं पूर्ववत् ॥

॥ प्रत्ययादेरोत्पुंसि ॥ १३ ॥

तयोः पुलिङ्गस्य एकवचने प्रत्ययादेरुकारस्य ओकारो भवति ॥ च्योनु ।
द्वव ॥ म्योनुं । मम ॥ साधितचरावेव ॥

॥ प्रयोगलिङ्गस्यौकारोपधाया आत्वं सर्वत्र ॥ १४ ॥

सर्वनामशब्दानां यत्र प्रयोगलिङ्गस्य उपधाभूत ओकारः स्यात्तत्र आत्वं
भवति ॥ च्यानि सूतिन् । त्वद्धेतुना ॥ म्यानि सूतिन् । मद्धेतुना ॥ सानि
सूतिन् । अस्मद्धेतुना ॥ तुहन्दि सूतिन् । युष्मद्धेतुना ॥ च्योनु । म्योनु । सोनु ।
इति प्रयोगलिङ्गेभ्यः इ सूतिन् प्रत्ययः । उवर्णान्तानामिकार (सू० २।१।३०)
इति उमात्राया इकारः । इतो लोप (सू० २।१।६) इति इ प्रत्ययस्य लोपः ।
अनेनोपधाया आत्वम् ॥ च्यानि सन्दि सूतिन् । त्वदीयेन ॥ म्यानि सन्दि
सूतिन् । मदीयेन ॥ अत्र च्योनु म्योनु शब्दाभ्यां पूर्वं सन्हु प्रत्ययः । उवर्णा-
न्तानाम् (सू० २।१।३०) इति इकारः । अनेनोपधाया आकारः । षष्ठीप्रयोगात्
इ सूतिन् प्रत्ययः । शेषं पूर्ववत् ॥ बहुत्वे तु । च्यान्यौ सूतिन् । त्वदीयैः ॥
म्यान्यौ सूतिन् । मदीयैः ॥ तुहन्द्यौ सूतिन् । युष्मदीयैः ॥ सान्यौ सूतिन् ।
अस्मदीयैः ॥ तृतीयाया औ सूतिन् प्रत्यय एव भवति । तुहन्दि सन्द्यौ सूतिन् ।
इति ग्राम्याः । एवं सर्वनामशब्देषु सर्वत्र बोध्यम् ॥

॥ त्वह्यस्यो बहुत्वे ॥१५॥

चूह् व्वह् शब्दयोः सर्वत्र बहुत्वे त्वहि अस्मि आदेशौ भवतः ॥ त्वहि । यूयम् ॥ अस्मि । वयम् ॥ त्वह्य । युष्मान् ॥ अस्य । अस्मान् ॥ द्वितीयायां न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० २।१।११) इत्यकारागमे कृते प्रत्ययस्य लोपः (सू० ९) इत्यादिसूत्रेण नकारलोपः । यत्वम् ॥

॥ तिम् यिम् कम् इम् हुमश्चोभयेषाम् ॥१६॥

उभयेषां प्राणिवाचिनामप्राणिवाचिनां च शब्दानां सर्वत्र बहुत्वे तिम् आदय आदेशा भवन्ति ॥ तिमन् । तान् । तानि ॥ यिमन् । यान् । यानि ॥ कमन् । कान् । कानि ॥ इमन् । इमान् । इमानि ॥ हुमन् । अमून् । अमूनि ॥ तिह् आदिशब्देभ्यो । द्वितीयायां स्त्वाच् (सू० २।१।३८) इति न् प्रत्ययः । अनेन तिम् आदय आदेशाः । न्प्रत्यये सर्वत्र (सू० २।१।१२) इत्यकारागमः ॥ एवं तिमौ सूतिन् ॥ तिहन्दि पुछ्य् । तिमौ प्यठ । तिहन्दु । तिमन् प्यट् । इत्यादि विज्ञेयम् ॥

॥ स्रप्रत्यय इकारागमः ॥१७॥

तिह् आदिशब्दानां सकारे परे इकारागमो भवति ॥ तमिस् । तम् ॥ एवं सर्वेषाम् । अत्र लोपविधेर्वलीयस्त्वात् अप्राणिविषये सकारस्य लोपे कृते प्रोक्त आगमो न भवतीति ॥

॥ त्वहेर्हन्दौ हिलोपः पुंस्त्रियोर्वस्योत्वं च ॥१८॥

चूह् शब्दबहुत्वनियतस्य त्वहेः पुंलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च हन्दौ परे हिलोपो भवति वकारस्य च उत्वं भवति । पुंलिङ्गकथनात् हकारस्य सकारनिषेधः ॥

तुहन्द् । युष्माकं पुं ॥ तुहन्ज् । युष्माकं स्त्री ॥ संहन्द् संहन्ज् प्रत्ययौ । एकत्र सश्च (सू० १०) इति । अपरत्र स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र (सू० २।१।४०) इति स् स्लोपः । अनेन हिलोपः वकारस्य उत्वं च ॥

॥ असेराद्यन्तस्वरयोर्लोपाकारावुनुञोः ॥ १९ ॥

व्वह् शब्दस्य बहुत्वे नियतस्य अस्मिपदस्य उनु व् इत्येतयोः परयो-
रादिस्वरस्य लोपः अन्त्यस्वरस्य चाकारो भवति ॥ सोनु । अस्माकम् ।
एकवचनम् ॥ सानि । अस्माकम् । बहुवचनम् ॥ व्वह् शब्दात् उनु
नि प्रत्ययौ । त्वह्यस्यौ बहुत्वे (सू० १५) इति अस्मि आदेशः ।
अनेनाकारस्य लोपः । इकारस्य च अकारः । एकत्र प्रत्ययादेशोत्पुंसि (सू०
१३) उकारस्य ओकारः । षष्ठ्यामन्त्यस्वरस्य (सू० ११) इत्यादिना अकार-
लोपः । अपरत्र स्त्रियामाकारः पुंवहुत्वे च (सू० १२) इति आकारः । स च
इदन्तत्वादप्रसिद्धः (सू० २।१।७०) ॥ एवं । सोव् । अस्माकम् । एकवचनं
स्त्रीलिङ्गवाचकम् ॥ साव् । अस्माकम् । बहुवचनं स्त्रीलिङ्गवाचकम् ॥ साधनं
पूर्ववत् ॥

॥ प्राणिनि मिलोपो वा सकारे ॥ २० ॥

प्राणिवाचिनां तदादिशब्दानां सकारे परे मिकारस्य विकल्पो लोपो
भवति ॥ तस् । तम् वा तस्य ॥ तमिस् । तम् वा तस्य ॥ तसह् । तस्य ॥ तमि
सह् । तस्य ॥ सुह् शब्दात्प्रत्ययः । उभयेषाम् (सू० ५) इति तम् आदेशः ।
स्प्रत्यये इकारागमः (सू० १७) । अनेन एकत्र मिलोपः ॥ एवं । यस् ।
यम् वा यस्य ॥ यमिस् । यम् वा यस्य ॥ यसह् । यस्य ॥ यमि सह् ।
यस्य ॥ कस् । कम् वा कस्य ॥ कमिस् । कम् वा कस्य ॥ कसह् । कस्य ॥
कमि सह् । कस्य ॥

इम् हुम् शब्दयोः संबन्धपठ्यामेव । इसन्द् । अस्य ॥ इमिसन्द्
अस्य ॥ हुसन्द् । अमुष्य ॥ हुमि सन्द् । अमुष्य ॥ असन्द् । अस्य ॥
अमि सन्द् । अस्य ॥

बहुत्वे तु सर्वेषां मन् इत्यस्य विकल्पेन लोप इष्यते ॥ तिहन्द् वा तिमन्
हन्द् । तेषाम् ॥ यिहन्द् वा यिमन् हन्द् । येषाम् ॥ कहन्द् वा कमन्
हन्द् केषाम् ॥ इहन्द् वा इमन् हन्द् । एषाम् ॥ हुहन्द् वा हुमन् हन्द् ।
अमीषाम् ॥

संबन्धपठ्यां किम् । इमिस् । इमं वा अस्य ॥ हुमिस् । अमुं वा अमुष्य ॥
अत्र विकल्पाभावः ॥ प्राणिनि किम् । तस्युक् । तस्य वस्तुनः ॥

॥ निश्चयार्थे धातुलिङ्गस्वरूपान्ते यः प्रत्यय- योर्मध्ये वा ॥ २१ ॥

धातुस्वरूपस्य वर्तमानादिषु लिङ्गस्वरूपस्य च प्रथमादिषु तद्धितादिषु च
निश्चयार्थे गम्यमाने अन्ते यः प्रत्ययो भवति । द्वयोः प्रत्यययोर्मध्ये वा भवति ॥
तसन्द् । तस्यैव ॥ तमि सन्द् । तस्यैव ॥ ग्वरसूय् अन्दर् । गुरावेव ॥ ग्वर-
नूय् अन्दर् । गुरुष्वेव ॥ एवं सर्वेषां लिङ्गानां सर्वासु विभक्तिषु बोध्यम् ॥
प्रत्यययोर्मध्ये यथा ॥ ग्वरनूय् हन्दि पुच्छ् । गुरुभ्य एव ॥ ग्वर सन्दि-
य् पुच्छ् । गुरवे एव ॥ अत्र एकवचने स् प्रत्ययस्य लोपे कृते सन्द् पुच्छ्
इत्येतयोर्मध्ये य् प्रत्ययः ॥ ग्वरन् हन्दि-य् पुच्छ् । वा ग्वरन् हन्दि पुच्छि-
य् । इत्यपि साधु ॥ तद्धितप्रत्ययैभ्यो यथा । गाढलूय् । दक्ष एव ॥ धातुस्व-
रूपेभ्यो यथा । करानूय् लृह् । करांत्येव ॥ कर्योन्तूय् । अकृतैव तेन ॥ करि-
य् करिष्यत्येव ॥ उपमायामपि कचिद्व्यवहियते । यथा ज्ञात् ति गौव् न्यचिवु-
य् । शिष्यो ऽपि पुत्र एवास्ति ॥

॥ सोरुशब्दस्वरूपेभ्यो नित्यमेव ॥ २२ ॥

सोरु शब्दस्य यानि स्वरूपाणि तेभ्यः प्रायशो नित्यमेव य् प्रत्ययो भवति ॥ सोरु । सर्वः ॥ सोरुय् । सर्व एव ॥ सारि । सर्वे ॥ सारिय् । सर्वे एव ॥

॥ यप्रत्यये औकारस्याव् ॥ २३ ॥

प्रत्ययसंबन्धिन औकारस्य य् प्रत्यये परे अव् भवति ॥ गुर्यवूय् सृतिन् । घोटकैरेव ॥ नमवूय् सृतिन् । नखैरेव ॥ गुर्यौ सृतिन् । नमौ सृतिन् इत्यनयोर्मध्ये य् प्रत्यये कृते अनेन औकारस्य अव् । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १।३) ॥

॥ व्याख् शब्दस्य विय् प्रथमाबहुत्वादिषु ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ विय् । अपरे ॥ वियन् । अपरान् ॥ वियौ । अपरैः ॥ अनेन विय् आदेशे कृते व्यञ्जनान्तलिङ्गवत्साधनम् ॥

॥ कृतुशब्दस्योपधायाः प्रथमाबहुत्वे द्वितीयाद्ये-
कवचनादिषु चाप्रसिद्धता ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ कृति । कियन्तः ॥ कृतिस् । कियन्तम् ॥ कृति । कियता ॥

॥ बहुत्वे वैत्वम् ॥ २६ ॥

कृतु शब्दस्य द्वितीयादिबहुत्वे वा ऐत्वं भवति विकल्पेनाप्रसिद्धता च ॥ कृत्यन् । कियतः ॥ कैत्यन् । कियतः ॥ कृत्यौ सृतिन् । कियद्भिर्हेतुभिः ॥ कैत्यौ सृतिन् । कियद्भिर्हेतुभिः ॥ एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ॥

॥ य्यूतुत्यूतुयूतुशब्दानामीत्वमप्रथमैक-

वचने ॥२७॥

प्रथमैकवचनं वर्जयित्वा एषां शब्दानां यूकारस्य ईत्वं भवति ॥ यीति ।
यावन्तः ॥ तीति । तावन्तः । ईति । इयन्तः ॥ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

॥ मूँष ऐत्वम् ॥२८॥

मूँष् शब्दोपधायाः प्रथमा बहुत्वादिषु ऐत्वं भवति ॥ मूँष । महिष्यः ॥ मूँषन् ।
महिषीः ॥ मूँषौ सूतिन् । महिषीभिः ॥

॥ कूँहो ऽन्त्यस्य सश्च ॥२९॥

कूँह् शब्दस्य उपधाया ऐत्वं भवति अन्त्याक्षरस्य च सकारो भवति ॥
कूँसे दप् । कंचिद्वद ॥ कूँसि दप् । केनचिदुक्तम् ॥ कूँसि ण्दु ।
कस्यचित् ॥ इत्यादि । साधनं पूर्ववत् ॥ कूँह् शब्दापरपर्यायस्य काँह्
शब्दस्य चेत्यं बोध्यम् । किंचानयोः शब्दयोरुभयलिङ्गत्वात् द्वितीयायां स्
प्रत्ययः । स्त्रियामिकार (सू० २।१।३७) इति इकारागमः । स्लोपः स्त्रियां सर्वत्र
(सू० २।१।४०) इति स् लोपः ॥

॥ केन्च् शब्दो नित्यं बहुत्वे ॥३०॥

स्पष्टम् ॥ केन्च् । कंचित् ॥ केन्चन् । कांश्चित् ॥ केन्चौ । कैश्चित् ॥

॥ काँछाह् केँछाह् शब्दावेकत्वे ॥३१॥

स्पष्टम् ॥ काँछाह् । कश्चित् ॥ केँछाह् । किंचित् ॥

॥ जृह् शब्दस्य दु द्वितीयादिषु ॥३२॥

द्विवाचकस्य जृह् शब्दस्य द्वितीयादिविभक्तिषु दु आदेशः स्यात् ॥ द्वन् । द्वौ ॥ द्वयौ सूतिन् । द्वाभ्याम् ॥

॥ अयागमः स्वरे ॥३३॥

तस्मादादेशकृतात्तुशब्दात्स्वरे परे अयागमो भवति ॥ द्वयि सूतिन् । द्वयेन ॥ द्वयौ सूतिन् । द्वाभ्याम् ॥ जृह् शब्दात् औ सूतिन् प्रत्ययः । पूर्वसूत्रेण दु आदेशः । अनेन अय् आगमः । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १।३) ॥

॥ त्रिह् पद् शब्दाभ्यां स्वरे परे अयागमो भवति । अन्त्याक्षरस्य च लोपो भवति ॥ द्वयौ सूतिन् । त्रिभिः ॥ पयौ सूतिन् । पद्भिः ॥

॥ वा चोर्शब्दस्य न्प्रत्यये ह्रस्वश्च ॥३५॥

चोर् शब्दस्य न्प्रत्यये परे विकल्पेनान्त्याक्षरस्य लोपः ओकारस्य च उकारो भवति ॥ च्वन् । चतुरः । वा । चोरन् । चतुरः ॥ चोर् शब्दात् द्वितीयायां न्प्रत्ययः । अनेन रकारलोपः ओकारस्य च उकारः । उकारो वः (सू० १।११) इति वत्वम् । व्यञ्जनं परेण संधेयम् (सू० १।३) । अन्यत्र न्प्रत्यये (सू० २।१।१२) अकारागमः ॥

॥ पानशब्दादिप्रत्ययलोपः ॥३६॥

अयं शब्दो नित्यमेकवचन एव । देहार्थवाचकस्य पान् शब्दस्य तु एकानेकत्वं भवति ॥ पान । स्वयम् ॥ पानस् । स्वम् ॥ पान । स्वेन ॥

॥ अकारलोपोपधाह्रस्वौ चोनुञोः ॥३७॥

तस्यैव पानशब्दस्य उनुञ् इत्येतयोः प्रत्यययोः परयोरकारस्य लोप
उपधायाश्च ह्रस्वो भवति ॥ पनुनु । स्वस्य पुंलिङ्गे ॥ पनञ् । स्वस्य स्त्रीलिङ्गे ॥
साधनं पूर्ववत् ॥ देहार्थवाचकस्य पान् शब्दस्य । पानुङ् । देहस्य पुंलिङ्गे ॥
पानचू । देहस्य स्त्रीलिङ्गे ॥ इत्यादिस्वरूपाणि भवन्ति ॥

॥ अख्जोरयोराहागमो निश्चयसामान्ये ॥३८॥

अख्शब्दात् द्विवाचकाज्जोरशब्दाच्च निश्चयसामान्ये गम्यमाने आह
आगमो भवति ॥ अखाह । एककः ॥ जोराह । द्विकम् ॥ अख्शब्दस्य प्रथ-
मायामेव विज्ञेयम् । अपरस्य सर्वासु विभक्तिषु । अख्शब्दग्रहणात्प्रथमैकवच-
नान्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो भवति ॥ कथाह । एक आलापः ॥ जोराहौ
सूतिन् । द्विकेन ॥

॥ त्रिहस्तारादेशः ॥ ३९ ॥

निश्चयसामान्ये त्रिह्शब्दस्य तार आदेशो भवति ॥ तार । त्रिकम् ॥ निश्च-
यसामान्ये किम् । त्रिप् । त्रय एव ॥

॥ चोरश्चवमरः ॥ ४० ॥

चोर शब्दस्य चवमर आदेशो भवति निश्चयसामान्ये ॥ चवमर । चतुष्कम् ॥
निश्चयसामान्ये किम् । चोरय् । चत्वार एव ॥

॥ पान्चः पैंशः ॥ ४१ ॥

पान्चशब्दस्य पैंश आदेशो भवति निश्चयसामान्ये ॥ पैंश । पञ्चकम् ॥
निश्चयसामान्ये किम् । पान्चय् । पञ्चैव ॥

॥ षहो ऽन्त्यस्य खाह् ॥ ४२ ॥

षह्शब्दस्यान्त्याक्षरस्य खाह् आदेशो भवति निश्चयसामान्ये ॥ षखाह् ।
षट्कम् ॥ निश्चयसामान्ये किम् । षय् । षट्कम् ॥

॥ सतष्ट एठागमश्च ॥ ४३ ॥

सत्शब्दस्यान्त्याक्षरस्य टकारो भवति एठ आगमश्च निश्चयसामान्ये ॥
सट्टेठ । सत्तकम् ॥ निश्चयसामान्ये किम् । सतय् सत्तैव ॥

॥ ऐठादिभ्यो ऽमरागमश्च ॥ ४४ ॥

ऐद्भादिभ्यः संख्याभ्यो निश्चयसामान्ये अमर आगमो भवति ॥ ऐठ-
मर । अष्टकम् ॥ नवमर । नवकम् ॥ दहमर । दशकम् ॥ निश्चयसामान्ये किम् ॥
ऐठय् । अष्टावेव ॥ नवय् । नवैव ॥

॥ एकत्वनिर्दिष्टपरिमाणादिशब्दात्खण्डा च ॥ ४५ ॥

एकवचनेन निर्दिष्टो यः संख्यापरिमाणादिशब्दस्तस्मान्निश्चयसामान्ये खण्डा
प्रत्ययो भवति । चशब्दात् आह् आगमो ऽपि भवति ॥ अखाह् खण्डा । एकमात्रम् ॥
त्राखाह् खण्डा । चतुष्टयमात्रम् ॥ दहाह् खण्डा । दशकमात्रम् ॥
इथाह् खण्डा । शतमात्रम् ॥ क्रुहाह् खण्डा । क्रोशमात्रम् ॥ ब्रहाह् खण्डा ।

दिनमात्रम् ॥ ऋथाह् खण्डा । ऋतुमात्रम् ॥ रुपयाह् खण्डा । मुद्रिकामात्रम् ॥
 एकत्वनिर्दिष्टात्किम् ॥ तार । त्रयः ॥ च्वमर । चत्वारः ॥ चोराह् खण्डा । इति
 तु न भवति ॥ चाख्शब्दस्य त्वेकत्वनिर्देशाद्भवत्येव । परं तु यत्रैव आह् आगमो
 भवति तत्रैव खण्डा प्रत्ययः सस्वरः स्यात् । यत्र तु केवलः स्यात्तत्र खण्ड्
 प्रत्ययो भवति । यथा । क्रुह् खण्ड् । क्रोशमात्रम् ॥

॥ सर्वेभ्यो बहुवचनान्तेभ्यो जू ॥ ४६ ॥

बहुवचनान्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो निश्चयसामान्ये जू प्रत्ययो भवति ।
 कटजू । मेषाः ॥ गुरिजू । अश्वाः ॥ रुपयजू । रूपिकाः ॥ कर्जजू । शिलाः
 इत्यादि ।

इति शारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

लिङ्गप्रकरणे सर्वनामपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

समाप्तं चेदं लिङ्गप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ समासप्रक्रिया ॥३॥

शब्दाः संज्ञाविभक्त्यव्ययधातुभेदाच्चतुर्धा भवन्ति ॥ तत्र विभक्तिः केवलं स्वयमर्थदानाभावात्संज्ञया संगत्य कारकार्थं जनयति । धातुना च संगत्यातीतादिकालबोधिनी क्रिया भवतीति ॥ अव्यया हि स्वार्थदाने विभक्तिनिरपेक्षा इति ॥ विभक्तियोगात्संपञ्चयोः क्रिययोर्वक्ष्यमाणसमासरीतिवत्संयोगो ऽसंभाव्यो ऽस्ति किंत्वव्ययभूतैः कृत्प्रत्ययैरेवेति ॥ संज्ञा तु विशेष्यपदविशेषणपदभेदाद्विविधा । तत्र द्वयोर्विशेष्यपदविशेषणपदयोः परस्परसंयोगो युक्तः विशेष्याद्विशेषणस्य बहिरनवस्थानादिति । विशेष्योस्तु पदयोः संयोगः कदाचित्संभाव्यः स्यात् । संयोगसंभवे तु पदे विशेष्ये वा भवतां । विशेष्यविशेषणे वा भवतामिति तुल्यमस्ति । कदाचित्त्वसंभाव्यः । इति द्वे स्वरूपे । तयोस्तु तुल्यातुल्यविभक्तिसंयोजनया चत्वारि स्वरूपाणि भवन्तीत्यतः समासाश्चत्वार एव भवितुमर्हन्त्येतदर्थं युक्तायुक्तेति समासलक्षणं सूत्रयति ॥

॥ युक्तायुक्तपदविभक्तीनां संगतिकृत्समासः ॥१॥

युक्तानां योग्यानामयुक्तानामयोग्यानां पदानां विभक्तीनां च संगतिकृत्संयोगकारकः समासो ऽवगन्तव्यः ॥ तत्रायुक्तपदसमविभक्तीनां संधायको द्वन्द्वः ॥ युक्तपदसमविभक्तीनां योगकारी कर्मधारयः ॥ युक्तपदभिन्नविभक्तीनां संधायकस्तत्पुरुषः ॥ अयुक्तपदायुक्तविभक्तीनां संयोगकारको बहुव्रीहिरिति ॥ संबन्धसंज्ञायां समासे विशेषः । तत्र संबन्धसंज्ञा द्विविधा ॥ एका

सामान्यसंबन्धसंज्ञा । द्वितीया विशेषसंबन्धसंज्ञा ॥ तत्र तदादिशब्दाः सामान्यसंबन्धसंज्ञकाः ॥ यथैकस्मिन्नेव मनुष्ये स्वयं वक्तुरिति सति अहमिति संज्ञा कथ्यते ॥ तस्मिन्नेव श्रोतृतया संनिधिस्थेन येन केनचित्प्रोक्ते त्वमिति संज्ञा ॥ अश्रोतृतया संनिधिस्थेन प्रोक्ते अयमिति संज्ञा ॥ असंनिधिस्थेन येन केनचित्प्रोक्ते स इति संज्ञा ॥ द्वापरतया क इति संज्ञा ॥ सामान्यतया य इति संज्ञा । इति सामान्यसंबन्धसंज्ञा । अत्र संबन्धपट्टीतत्पुरुषं विना समासा-
बाप्तिर्नावधार्येति ॥ विशेषसंबन्धसंज्ञापि सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधा ॥ तत्राद्या शिल्पवशात्सूपादिसंज्ञा तस्मिन्सूपत्वशिल्पस्य समवायिसंबन्धाच्च हि तदादिशब्दबदेकेन सूप इत्युच्यते अपरेण स्वर्णकार इत्युच्यत इति विशेषत्वम् । परं तु सर्वैः सूप इत्युच्यत इति सामान्यत्वमिति ॥ अपरा पितृपुत्रादिवत्संबन्धसंज्ञा ॥ यथा हे पितरिति पुत्रेणैव कथ्यते वैजिक-
संबन्धात् नान्येन ॥ स एव सहोदरेण भ्रातेति कथ्यते समानोदर्यत्वात् ॥ इत्या-
दयो विशेषसंबन्धसंज्ञकाः ॥ अत्र समासाबाप्तिर्धर्मिभिरवधार्या इति ॥

द्वन्द्वोदाहरणं यथा ॥ ताप् गट । आतपान्धकारौ ॥ अत्रातपेन साकं न को ऽपि ध्वान्तस्य संबन्धः किंतु समविभक्तित्वात् द्वन्द्वेन संबन्धः संपन्नः ॥

कर्मधारयोदाहरणं यथा ॥ ऋषि गुरि सूतिन् गौर्व् । स्थूलघोटकेन गतः ॥ अत्र य एव स्थूलः स एव घोटक इति युक्तपदत्वम् । स्थूलेन घोटकेन गत इति समविभक्तित्वमित्यतः कर्मधारयेण संगतिः ॥

तत्पुरुषोदाहरणं यथा ॥ राज न्यच्युवु । राजपुत्रः ॥ अत्र राज्ञा सह पुत्रस्य योग्यत्वे ऽपि राज्ञः पुत्र इत्यनयोर्भिन्नविभक्तित्वमित्यतस्तत्पुरुषेण संगतिः ॥

बहुव्रीह्युदाहरणं यथा ॥ हूनि वुधु । श्वमुखः ॥ अत्र श्वन्शब्दमुखशब्दयोर्न च योग्यत्वसंबन्धः नापि श्वबन्मुखं यस्य स श्वमुख इति निरुक्त्या विभक्तिसं-
बन्ध इत्यतो बहुव्रीहिना संगतिः ॥

॥ समासमध्ये विभक्तिलोपो व्यञ्जनाद्यवयवस्य

॥ २ ॥

समासे कर्तव्ये पदयोर्मध्ये या विभक्तिस्तस्या व्यञ्जनाद्यवयवस्य लोपो भवति । “एको ह्यवयवो यस्य को ऽसाववयवी भवेत्” इति कथनात् केवल-
व्यञ्जनरूपप्रत्ययस्य लोपः स्यात् ॥ छत्यौ गुप्तौ सृतिन् आव् । श्वेतघोटकै-
रागतः ॥ नीलिस् गुरिस् । अत्र स् प्रत्ययस्य केवलत्वात् लोपः । छतु शब्दाद्-
गुरु शब्दाच्च औ सृतिन्प्रत्ययः अनेन मध्याविभक्तेः सृतिन् इति विभक्त्यवयवस्य
लोपः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (पा० सू० १।१।६२) इति उवर्णान्तानामिकारः
(२।१।३०) इति यत्वम् ॥

॥ सजातीयविभक्तिकानां विजातीयपदानामन्त्य- पदविभक्त्या कथनं द्वन्द्वः ॥३॥

येषां वस्तूनां लोकेषु संयोगो ऽसंभाव्यो ऽपि स्यात्तेष्वपि शब्देषु तुल्यवि-
भक्तिकेषु सत्सु स्वकारितस्यान्त्यपदस्य विभक्त्या तेषां कथनं द्वन्द्वसमासो
विज्ञेयः ॥ नव् नम् फल् । नभोनखफलम् ॥ एषां पदानां यद्यपि संयोगो ऽसं-
भाव्यो ऽस्ति तथाप्यनेन संगतिः ॥ वारि कुलि फल जल पुच्छ् आव् । वाटि-
कावृक्षफलजलायागतः ॥ दारुशब्दात् कुलुशब्दात् फल्शब्दात् जल्शब्दाच्च इ
पुच्छ् प्रत्ययः । समासमध्ये (सू० २) इति सूत्रेण मध्यमानां पुच्छ् इति प्रत्यया-
वयवानां लोपः । प्रथमयोरुवर्णान्तानामिकार (सू० २।१।३०) इति ऊकारोकार-
योरिकारः । इतो लोप (सू० २।१।६) इति इप्रत्ययस्य लोपः । अपरयोर्व्यञ्ज-
नान्तत्वादिकारस्याकारः (२।१।४) ॥ माज्य कोर्य । मातापुल्लिके ॥ मालि पुष् ।
पितापुत्रौ ॥ हश न्वप । श्वश्रूस्नुषे ॥ जोम् काकज । ननन्दाप्रजावत्यौ ॥ पच्य
कूच्य । पट्टिकादारुणी ॥

॥ विशेषणविशेष्ययोः पूर्वोत्तरपदस्थयोरैकपदे-
नाभिधानं कर्मधारयः ॥४॥

विशेष्यविशेषणयोर्योग्यसंबन्धत्वाद्युक्तपदत्वं विशेष्याद्बहिर्विशेषणस्यानव-
स्थानात् तयोः समविभक्तित्वमपि नित्यमेव स्यात्तयोर्विशेषणे पूर्वपदस्थे विशेष्ये
उत्तरपदस्थे सति एकविभक्त्या यत् कथनं स कर्मधारयसमासो विज्ञेयः ॥ वड्यन्
द्यारन् छुह् जेनान् । महद्द्व्याण्यर्जयति ॥ स्वचि च्वचि सूतिन् । स्थूलपूपेन ॥
त्रिच्छि कोरि पुच्छ्य् । दक्षकन्यायै ॥ वजि लरि प्यठ । महद्गृहात् ॥ वज्य ग्रन्जु
ह्नु । महत्संख्यायाः ॥ बडिस् गुरिस् प्यट् । महदश्वोपरि । अत्र प्रथमान्त्ययोः
न् स् प्रत्यययोः केवलत्वान्मध्ये ऽपि न लोपः । किंतु न् प्रत्यये सर्वत्र (सू०
२।१।१२) इति अकारागमः । उवर्णान्तानामिकार (सू० २।१।३०) इति सर्वत्र
इकारः । ऊदन्तटवर्ग (सू० २।१।२२) इत्यादिसूत्रेण क्रमेण टवर्गान्तस्य चवर्गः ।
शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अप्रथमान्ते पूर्वपदे विभिन्नविभक्तिकयोः पद-
योर्युगपत्कथनं तत्पुरुषः ॥५॥

संभाव्यसंयोगसत्ताकयोः पदयोर्मध्यात्प्रथमाविभक्तिव्यतिरिक्ते पूर्वपदस्थे
सति तुल्यातुल्यप्रथमादिविभक्तिके उत्तरपदस्थे तयोर्युगपत्कथनं स तत्पुरुष-
समासो बोध्यः ॥ आकि खश् । लुरिकाच्छेदः ॥ टोपि फलु । शिरस्त्रप्रान्तम् ॥
सर्प वय सूतिन् । सर्पभयेन ॥ राज न्यचिवि पुच्छ्य् । राजपुत्राय ॥ वट कोर्य
ह्नु । ब्राह्मणकन्यायाः ॥ स्वन वव अन् । स्वर्णपुटकमानय ॥ म्यचि फलु
थव् । मृत्कटोलं निधेहि ॥

॥ उत्तरपदस्थस्य पोञ्जुशब्दस्य पो वः ॥६॥

समासविषये पोञ्जुशब्द उत्तरपदस्थे सति पोञ्जु शब्दसंबन्धिनः पकारस्य

वकारः स्यात् ॥ गंग वोञ्जु । गङ्गाजलम् ॥ व्यथ वोञ्जु । वितस्ताजलम् ॥ शीत वो-
ञ्जु । हिमजलम् ॥ वुग वोञ्जु । ओघजलम् ॥ मार वोञ्जु । मारीजलम् ॥ क्रीणि वो-
ञ्जु । कूपपानीयम् ॥ रुद वोञ्जु । वर्षापानीयम् ॥ नाग वोञ्जु । अस्वातजलम् ॥
समासे किम् । व्यथि हन्दि पाञ्जि सूतिन् । वितस्तायाः पानीयेन ॥

॥ पूर्वपदस्थे ञ्स्यानुस्वारः ॥७॥

समासविषये वोञ्जुशब्दे पूर्वपदस्थे सति ञ्कारस्यानुस्वारो भवति ॥ पाँ
तस्व । पानीयद्रोणः ॥ पाँ नहु । पानीयकुम्भः ॥ समासे किम् । पाञ्जुकु त्रस्व ।
पानीयस्य द्रोणः ॥

॥ दाञ्शब्दस्यापि ॥८॥

समासविषये दाञ्शब्दे पूर्वपदस्थे सति ञ्कारस्यानुस्वारो भवति ॥ दाँ
खार् । धान्यखारी ॥ दाँ फुत्तु । धान्यकटोलः ॥ अपिशब्दादन्येभ्यो ऽपि ॥ वाँ
चलु । वणिक्कृणं ॥ वाँ कूरु । वणिक्कन्या ॥ समासे किम् । दाञ्चू खार् ॥

॥ पथ्श्शब्दस्य पुंलिङ्गे च ॥९॥

पथ्श्शब्दः स्वयं पुंलिङ्गः समासे ऽपि पुंलिङ्गेन निर्देशे कर्तव्ये पकारस्य
वकारो भवति ॥ वोञ्जि वथ्श् [। छायावृक्षपत्रम्] ॥ पोष वथ्श् [। पुष्पपत्रम्] ॥
ख्यल वथ्श् । पद्मवृक्षपत्रम् ॥ हाक वथ्श् । शाकपत्रम् ॥ पुंलिङ्गेन किम् । मुजि
पथ्श् । मूलिकापत्रम् ॥ मुग्जि पथ्श् । इत्यादि ॥

॥ पञ्चाहः समासे ॥१०॥

समासविषये पञ्चाहशब्दस्य पकारस्य वकारो भवति ॥ अकवन्जाह ॥
द्ववन्जाह । कुनवन्जाह । इत्यादि ॥

॥ शैठः शस्य हः ॥ ११ ॥

कुनदैद् । अकदैद् । द्वदैद् । इत्यादि ॥

॥ ङ्वटूशब्दस्य म्वंडू आदेशः सस्यव्यति-
रिक्ते ॥ १२ ॥

सस्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः अपूपार्थके ङ्वटूशब्दे उत्तरपदस्थे म्वंडू आदेशो
भवति ॥ ठूल-म्वंडू । अण्ठापूपः ॥ नद्रि-म्वंडू । बिसापूपः ॥ चामञ्ज-म्वंडू । आमि-
क्षापूपः ॥ अद्रक्-म्वंडू । आद्रकापूपः ॥ सस्यव्यतिरिक्ते किम् ॥ त्वम्ल-ङ्वटू ।
तण्डुलापूपः ॥ कनूक-ङ्वटू । गोधूमापूपः ॥ बुष्कि-ङ्वटू । यवापूपः ॥ सस्ये ऽपि
पुंलिङ्गनिर्देशेन म्वंडू आदेश इष्यते ॥ त्वम्ल-म्वंडू । अव-म्वंडू । इत्यादि ॥

॥ पूर्वोत्तरपदस्थभेद्यभेदकोभयविशिष्टान्य-
पदबोधको बहुव्रीहिः ॥ १३ ॥

विशेष्ये पूर्वपदस्थे विशेषणे चोत्तरपदस्थे सति तदुभयेन विशिष्टस्यान्य-
पदस्य ज्ञानविधायको बहुव्रीहिर्येयः ॥ यट-वडू । वृहदुदरः ॥ दारि-ङ्गूटु ।
दीर्घिशमथुः ॥ कन-ङ्गूटु । छिन्नकर्णः ॥ दु-वहृत् । द्विवार्षिकः ॥ दु-वरिश् ।
द्विवार्षिकी ॥ सत-वोचु । सप्तकुटुम्बः ॥ पाँच-प्वतुर । पञ्चपुत्रः ॥ हनि-बुथु ।
श्वमुखः ॥ अत्र मध्यपदलोपो बुद्धिमत्तावधार्यः ॥

॥ द्विरुक्तेन च ॥ १४ ॥

एकेनैव पदेन द्विरुक्तेन विशिष्टस्यान्यपदस्यावबोधकञ्च बहुव्रीहिर्येयः ॥
स च स्त्रीलिङ्गः ॥ दल दल् । शृङ्गाशृङ्गि ॥ टप टप् । खुराखुरि ॥ ढूँक ढूँक् ।
शृङ्गाशृङ्गि ॥ चप चप् । दन्तादन्ति ॥

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते
समाप्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ तद्वित्प्रक्रिया ॥४॥

॥ जातेरपत्यार्थे पूतु ॥३॥

अपत्ये ऽभिधेये सति जातेर्जातिवाचकाच्छब्दात् पूतु प्रत्ययो भवति ॥ दर-
पूतु । कौल-पूतु । तिक्कि-पूतु । इत्यादि ॥ दर कौल त्युक्कु इति जातिवाचकाः शब्दाः ।
अनेन सूत्रेण पूतु प्रत्ययः । व्यञ्जनान्तानामकारागमः (सू० २।१।३६) ।
तृतीये युकारोपधाया इत्वम् (सू० २।१।७६) । उवर्णान्तानामिकारः
(सू० २।१।३०) एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् ॥ जातिशब्दग्रहणात्पशुपक्ष्यादीनां जातिर्गृ-
ह्यते ॥ काव-पूतु । काकपोतः ॥ पछिन्-पूतु । पक्षिपोतः ॥ ककर-पूतु । कुक्कुटपोतः ॥
कट-पूतु । मेषपोतः ॥ म्याँ-पूतु । मेषपोतः ॥ कोतर्-पूतु । कपोतपोतः ॥ इत्यादि ॥

॥ न संज्ञायाः ॥२॥

पित्रादिनाम्नः परः पूतु प्रत्ययो न भवतीति परिभाष्यते ॥

॥ चूरशब्दाद्वालक्रीडायां च ॥३॥

पित्रादौ स्तनन्वयं क्रीडयति सति चूरशब्दात् पूतु प्रत्ययो भवति । च-
शब्दाच्चौरपुत्रे ऽभिधेये ऽपि ॥ चूर-पूतु । चौरपोतः ॥

[१ ककर कोतर् इत्यादीनि पदानि उकारान्तशब्दव्युत्पन्नान्यपि कछलादि (सू०
२ । १ । ७४) गगनव्यगत्वात्साधूनि विज्ञेयानि ॥]

॥ मिञ्शब्दात्स्वार्थे ॥४॥

चुम्बनवाचकात् मिञ्शब्दात्स्वार्थ एव पूतु प्रत्ययो भवति ॥ मिञ्-पूतु ।
चुम्बनम् ॥ मिञ् इत्यस्य भ्यञ् च कथ्यते ॥ तेन । भ्यञ्-पूतु । चुम्बनम् ॥
इत्यपि भवति ॥

॥ अनादरापत्यार्थे ऽधमशब्देभ्यः कट् ॥५॥

अनादरेण क्रोधेन च अपत्ये अभिधेये सति अधमशब्देभ्यः परः कट्
प्रत्ययो भवति ॥ चूर-कट् । चौरपुत्रः ॥ गान-कट् । विटपुत्रः ॥ पोग-कट् । नाशपुत्रः ॥
याज-कट् । सूदपुत्रः ॥ रास-कट् । जारजः ॥ क-कट् । कुपुत्रः ॥ सुशब्दादपि
दृश्यते ॥ स्व-कट् । सुपुत्रः ॥ स्वख-कट् । सुखपुत्रः ॥

॥ स्वस्वकार्योद्यमेनाभिधेये कटु ॥६॥

जातिवाचकानां शिल्पवाचकानां च शब्दानां निजनिजकार्यस्योद्यमेनापत्ये
अभिधेये सति कटु प्रत्ययो भवति ॥ घट-कटु । ब्राह्मणपुत्रः ॥ दर-कटु । कौल-
कटु । स्वनर-कटु । स्वर्णकारपुत्रः ॥ मनर-कटु । शास्त्रिकपुत्रः ॥ छान-कटु ।
तक्षकपुत्रः ॥

॥ मूष्शब्दाच्च ॥७॥

महिषीवाचकस्य मूष्शब्दस्यापत्ये अभिधेये कटु प्रत्ययो भवति ॥ मैष कटु ।
महिषः ॥ मूष्शब्दात् कटु प्रत्ययः । व्यञ्जनान्तानामकारागमः (सू० २।१।३६) ।
मूष ऐत्वम् (सू० २।१।२८) इति सूत्रेण ऊकारस्य ऐत्वम् ॥

॥ पित्रोः सहजापत्नीयसंबन्धे पुंसि तुर् ॥८॥

पित्रोर्जनयितुर्जनन्याश्च सहजौ पितृभ्राता पितृभगिनी मातृभ्राता मातृ-
भगिनी च तयोः पुमपत्यसंबन्धिनि संबन्धे अभिधेये सति तत्तच्छब्दात् तुर्
प्रत्ययो भवति ॥ प्वफतुर् वीयु । पैतृष्वस्त्रीयः ॥ मासतुर् वीयु । मातृष्वस्त्रीयः ॥
मामतुर् वीयु । मातुलपुत्रः ॥

॥ स्त्रियां त्र् ॥९॥

तेषामेव शब्दानां स्व्यपत्यसंबन्धिनि संबन्धे अभिधेये सति त्र् प्रत्ययः
स्यात् ॥ प्वफत्र् व्यञ् । पैतृष्वस्त्रीया ॥ मासत्र् व्यञ् । मातृष्वस्त्रीया ॥ माम-
त्र् व्यञ् । मातुलपुत्रिका ॥

॥ पितृशब्दात्त्र्लोपः ॥१०॥

स्पष्टम् ॥ पितुर् वीयु । पैतृव्यः ॥ पितृ व्यञ् । पितृव्यपुत्री ॥ एवं प्वफ-
त्र् वीयि काकञ् । पैतृष्वस्त्रीयभार्या ॥ मासत्र् वीयि काकञ् । मातृष्वस्त्रीय-
भार्या ॥ मामत्र् वीयि काकञ् । मातुलपुत्रभार्या ॥ पितृ वीयि काकञ् । पै-
तृव्यभार्या ॥

॥ व्यञ्जवोयुशब्दाभ्यां पुमपत्ये थ्रन्त्ययोर्न-
वौ च ॥११॥

व्यञ्जवोयुशब्दयोः पुमपत्ये ऽभिधेये सति थ्र् प्रत्ययो भवति अन्त्याक्षरयोश्च
क्रमेण नकारवकारादेशौ भवतः ॥ व्यञ् थ्र् । भागिनेयः ॥ बाव थ्र् । भ्रातृव्यः ॥

॥ स्त्र्यपत्ये जो नवौ च ॥१२॥

तयोर्व्यञ्जवोयुशब्दयोः स्त्र्यपत्ये ऽभिधेये सति ज प्रत्ययो भवति अन्त्या-
क्षरयोश्च नकारवकारौ भवतः ॥ व्यन्ज । भागिनेयी ॥ वाव्ज । भ्रातृपुत्री ॥

॥ द्वियुशब्दस्य द्यारादेशश्च ॥१३॥

देवरवाचकस्य द्वियुशब्दस्य पुंस्त्र्यपत्ये ऽभिधेये पूर्वोक्तौ प्रत्ययौ भवतः ।
द्वियुशब्दस्य च द्यार आदेशः स्यात् ॥ द्यारथर् । देवरपुत्रः ॥ द्यारज । देवर-
पुत्री ॥

॥ तदस्यास्तीत्यलादयः ॥१४॥

तत् अस्ति अस्य इत्यस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणा अलादयः प्रत्ययाः स्युः ॥

स्वमूर्तिवर्तमानद्रव्यगुणवत्त्वाभिधेये ऽल् ॥१५॥

प्राणिनो ऽप्राणिनो वा निजमूर्तौ वर्तमानं यद्रव्यं गुणो वा तद्वत्त्वेन
तस्मिन्नभिधेये सति द्रव्यशब्दादुणशब्दाच्च अल् प्रत्ययो भवति । न
चात्र गुणशब्देन शुक्लादिगुणा गृह्यन्ते इति ॥ दार्यल् । श्मश्रुलः ॥
गोष्ठल् । गुम्फवान् ॥ ढखल् । काकपक्षवान् ॥ बबल् । स्तनवती ॥
कोछल् । कोष्ठवान् ॥ हङ्गल् । शृङ्गी ॥ ठूकल् । शृङ्गाघाती ॥ ठूलल् । शृङ्गाघाती ॥
चपल् । दन्ताघाती ॥ फशल । वेशवान् ॥ ग्यङ्गल् । बलिनः ॥ स्यसल् । सीमा-
वान् ॥ प्वंदल् । क्षुतवान् ॥ मछ्यव्यचल् । तिलकालकः ॥ चासल् । कासवान् ॥
घूँटल् । पर्दी ॥ साधनं पूर्ववत् ॥

॥ हाचो ऽभियोक्तरि ॥१६॥

अभियोगकृदर्थे हाच् शब्दादल् भवति न त्वभियोज्यार्थे ॥ हाचल् । अभि-
योक्ता ॥

॥ ज्यवः सूचके ॥१७॥

ज्यव् शब्दात्सूचकार्थे अल् प्रत्ययो भवति ॥ ज्यवल् । सूचकः ॥ न तु जि-
ह्वावान् । किंतु तत्र । ज्यविसस्तु । वा ज्यविवोलु (सू० २४) इति भवति ॥

॥ व्यञ्जकूशब्दाभ्यामश्लीले ॥१८॥

स्पष्टम् ॥ व्यञ्जल् । कोर्यल् ॥ अश्लीले किम् । व्यञ्जवोलु (सू० २४) ।
भगिनीवान् ॥ कोरिवोलु । कन्यावान् ॥

॥ दारूशब्दाद्यागमो वा ॥१९॥

स्पष्टम् ॥ दारियाल् । श्मश्रुलः ॥

॥ कचिल्लदपि ॥२०॥

द्रव्यगुणवत्त्वे ऽभिधेये सति कचित् लट् प्रत्ययो ऽपि भवति । स च प्रायो दोष
एव ॥ फकलट् । दुर्गन्धः ॥ छुकलट् । विदग्धः ॥ छुकलट् । व्रणी ॥ वक-
लट् । भषणवान् ॥ द्रखलट् । दुःखी ॥ द्रागलट् । दुर्भिक्षहतः ॥ कचिद्रूहणात् ।
गोछलट् । डखलट् । ववलट् । इति न भवति । किंतु ग्यञ्जलट् । स्यसलट् ।
प्नासिलट् । इत्यादीनां द्वयमेव भवति ॥

॥ फश उन्मादिनि ॥२१॥

फश्शब्दादुन्मत्तस्यार्थे लङ् भवति ॥ फशलङ् । उन्मत्तकल्पः ॥ अन्यत्र ।
फशल । वेशकारी ॥

॥ पञ्जुअपञ्जुशब्दाभ्यां योरु ॥२२॥

आभ्यां शब्दाभ्यां सहितत्वे वाच्ये योरु प्रत्ययो भवति ॥ पञ्जियोरु ।
सत्यवक्ता ॥ अपञ्जियोरु । असत्यवक्ता ॥

॥ मञ्जुमुशब्दादुत्तार्थे ॥२३॥

दूतस्यार्थे मञ्जुमुशब्दात् योरु प्रत्ययो भवति ॥ मञ्जुमुयोरु । दूतः ॥

॥ मूर्तिबाह्यवस्तुवत्त्वे वोलुग्राकौ ॥२४॥

निजमूर्तेर्भिन्नैर्वस्तुभिः सहितत्वे अभिधेये ग्राक्वोलु प्रत्ययौ भवतः ॥
घारवोलु । धनवान् ॥ लरिवोलु । गृहवान् ॥ शायिवोलु । स्थानवान् ॥ कोरि-
वोलु । कन्यावान् ॥ न्यचिविवोलु । पुत्रवान् ॥ गुरव्वोलु । गोपश्वान् । इत्यादि ॥
एवं । लरिग्राक् । इत्यादिस्वरूपाणि भवन्ति ॥ गरशब्दस्य गृहाध्यक्षार्थे ऽकार-
लोप इष्यते ॥ गर्वोलु । गृहाधिपः ॥ अन्यत्र । गरवोलु । गृहवान् ॥

॥ जीवादिष्यथाकारिभ्यो हंतु ॥२५॥

यैर्यैरान्तरीयैर्वाह्वैर्वा वस्तुभिर्जीवादिनैव पीडा भुज्यते न तु देहेन तत्सा-
हित्ये अभिधेये सति हंतु प्रत्ययः स्यात् ॥ न्यंदूरिहंतु । निद्राहतः ॥ त्रेषहंतु ।
तृषाहतः ॥ वृक्षहंतु । बुभुक्षाहतः ॥ क्रूरहंतु । क्रोधाहतः ॥ गुमहंतु । स्वेदा-
हतः ॥ तापहंतु । आतपाहतः ॥ तूरिहंतु । शीताहतः ॥ आरहंतु ।

दयाहतः ॥ लवहंतु । [जलकणाहतः ॥] तावहंतु । [दाहहतः ॥] इति द्वयमन्य-
स्मिन्नपि विशेषणीक्रियते । तावहंतु वुतराथ । [दाहहता पृथ्वी इति ॥]

॥ मंदछमोदमानेभ्यो व्यंतु ॥२६॥

एभिस्त्रिभिः शब्दैः सहितत्वे अभिधेये व्यंतु प्रत्ययो भवति ॥ मंदछव्यंतु ।
मन्दाक्षयुतः ॥ मोदव्यंतु । आदरयुतः ॥ मानव्यंतु । मानयुतः ॥

॥ वसांशब्दादाढ्यार्थे ॥२७॥

स्पष्टम् ॥ वसांव्यंतु । आढ्यः ॥

॥ दन्दनस्तोरनिष्ठार्थे आन् ॥२८॥

दन्दनस्तुशब्दाभ्यामनिष्ठार्थाभ्यां सहितत्वे ऽभिधेये सति आन् प्रत्ययो
भवति ॥ दंदान् । दन्तुरः ॥ नस्तान् । दुर्नासिकः ॥

॥ उ वा ॥२९॥

आभ्यां शब्दाभ्यां विकल्पेन उ प्रत्ययो भवति ॥ नस्तु । दंदु ॥ पक्षे ।
नस्तूरु । दंदूरु ॥

॥ यड्शब्दाद्दृढावल् ॥३०॥

स्पष्टम् ॥ यडल् । तुन्दिलः ॥

॥ जिघत्सावलोपश्च ॥३१॥

स्पष्टम् ॥ यडल् । कुक्षिभरिः ॥

॥ हरशब्दात्ताच्छील्ये ॥३२॥

अस्माच्छब्दात्ताच्छीले अर्थे अल् प्रत्ययो ऽकारलोपश्च स्यात् ॥ हरल् ।
कलहशीलः ॥

॥ जत्शब्दात्तद्वति ॥३३॥

स्पष्टम् ॥ जत्ल् । रोमवान् ॥

॥ वैसो जैवातृके ऽट् ॥३४॥

वैस्शब्दादायुष्मत्त्वे ऽभिधेये अट् प्रत्ययो भवति ॥ वैसट् । आयुष्मान् ॥

॥ र्षस्ताच्छील्ये ॥३५॥

र्षशब्दात्ताच्छील्यार्थे अट् प्रत्ययो भवति ॥ र्षट् । ईर्ष्यालुः ॥

॥ अछिशब्दादुर्दृष्टाविट् ॥३६॥

दुर्दृष्टौ पुरुषे ऽभिधेये सति अछिशब्दात् इट् भवति ॥ अछीट् । दुर्दृष्टिः ॥

॥ रूप्लूबाभ्यामतिशये ॥३७॥

रूप्लूवशब्दयोर्भूरिवत्त्वे ऽभिधेये सति इट् प्रत्ययो भवति ॥ रूपिड् ।
अतिसुन्दरः ॥ लूबिड् । लोलुभः ॥

॥ ज्यवश्च ॥३८॥

ज्यविड् । सूचकः ॥

॥ ल्यकल्शब्दादूठ् ॥३९॥

स्पष्टम् ॥ ल्यकलूठ् । अश्लीलदः ॥

॥ भावे ॥४०॥

इत उत्तरं ये प्रत्ययास्ते भावे विज्ञेयाः ॥ भावस्तु संज्ञाभावधातुभावभेदा-
द्विविधः । संज्ञाभावे अधिकारो ऽयम् । धातुभावस्तु कृत्प्रक्रियायां निरूपयिष्यते ॥

॥ विशेष्यायत्तानामर् ॥४१॥

विशेष्यस्य भेद्यस्य अधीना ये विशेषणशब्दास्तेषां भावे अर् प्रत्ययो भ-
वति । उदाहरणान्यग्रे सर्वत्र ॥ रतुशब्दस्य तु देहशुभतायामेव भावप्रत्ययः
स्यादिति वेद्यम् ॥

॥ व्यक्षराधिकानामार् ॥४२॥

ते नित्यविशेष्यनिघ्नाः शब्दाश्चेत् व्यक्षरास्तदधिका वा स्युस्तदा आर् प्र-
त्ययो भवति ॥ वज्रज्यार् । रक्तता ॥ स्वकज्यार् । मुक्तता ॥

॥ टोठोर्वा ऽनागमो ऽन्त्यस्वरलोपश्च ॥४३॥

टोठुशब्दाद्विकल्पेन आर् प्रत्ययः अन् आगमश्च भवति अन्त्यस्योकारस्य
च लोपः स्यात् ॥ टाठज्यार् । प्रियता ॥ अत्र लिङ्गस्य अनागमव्यवहितत्वात्
टवर्गान्तानां च (सू० ४९) इत्यनेन ठकारस्य छकारो न भवति किंतु तवर्गान्ता-
नामप्रसिद्ध (सू० ५०) इत्यनेन नकारस्य जकारः । पक्षे । टाछ्यर् । प्रियता ॥

॥ कचित्पूर्व एव ॥४४॥

व्यक्षराधिकानां कचित्स्थाने पूर्वः अर् प्रत्यय एव भवति ॥ अपञ्जर् । असत्यता ॥ कृदञ्जर् । कार्पण्यम् ॥ काञ्चर्यर् । कपिलता ॥ काव्यर् । नीलता ॥ कृपञ्जर् । कार्पण्यम् ॥ काव्यर् । असारता ॥ खोव्यर् । वामता ॥ ग्यश्याम्यर् । श्यामता ॥ च्चर् । चतुरता ॥ विसम्यर् । विषमता । इत्यादि ॥

॥ हशो ऽश्लीले ॥४५॥

हश्शब्दादश्लीले ऽर् भवति ॥ हशर् । गालिदानेन श्वश्रूत्वम् ॥ अश्लीले किम् । हशतोनु । श्वश्रूत्वम् ॥ (सू० ६३) तोनु प्रत्ययः ॥

॥ क्वबुगंशुभ्यां वा लोपः ॥४६॥

आभ्याम् शब्दाभ्यां विकल्पेन भावप्रत्ययलोपः स्यात् ॥ क्वब्यर् । कुब्जता ॥ गश्यर् । जालमता ॥ पक्षे । क्वबु । कुब्जता ॥ गंशु । जालमता ॥

॥ कवर्गान्तानां चवर्गादेशः क्रमात् ॥४७॥

तेषां विशेष्यनिघ्नानां द्व्यक्षराणां व्यक्षराणां च अन्त्यस्य उकारविशिष्टस्य कवर्गीयाक्षरस्य क्रमेण चवर्गीयाक्षरादेशो भवति ॥ निकु । निच्यर् । क्षुद्रत्वम् ॥ टकु । टच्यर् । तैक्ष्ण्यम् ॥ ह्रस्वु । ह्रच्यर् । शुष्कता ॥ व्युखु । विच्यर् । दक्षता ॥ द्वगु । द्वज्यर् । दुर्लभता ॥ स्रगु । स्रज्यर् । सुलभता ॥ निकुशब्दाद्विशेष्यायत्तानामर् (सू० ४१) अनेन ककारस्य चकारः । उवर्णान्तानामिकारः (सू० २।१।३०) यत्वम् । व्युखुशब्दोपधायुकारस्य इकारः (सू० २।१।७६) । सर्वत्र यत्वम् ॥

॥ न च्वकुखँखुशब्दयोः ॥४८॥

च्वकुशब्दखँखुशब्दसंबन्धिनोः ककारखकारयोश्चवर्गादेशो न भवति ॥
च्वकु । च्वक्यर् । अम्लत्वम् ॥ खँखु । खँख्यर् [अवनाटवद्वचनम्] ॥

॥ टवर्गान्तानां च ॥४९॥

टवर्गान्तानां विशेष्यनिघ्नानां शब्दानां च क्रमेण चवर्गादेशो भवति ॥
म्बटु । म्बच्यर् । स्थौल्यम् ॥ गटु । गच्यर् । अल्पोज्ज्वलता ॥ द्रोटु । द्रौँच्यर् ।
कठोरता ॥ मूँटु । मैँच्यर् । मन्दता ॥ म्वँटु । म्वँज्यर् । कुण्ठता ॥ बँटु । ब-
च्यर् । महत्ता ॥ प्रोणु । प्राञ्जर् । पुराणता ॥

॥ तवर्गान्तानामप्रसिद्धः ॥५०॥

तवर्गान्तानां विशेष्यनिघ्नानां शब्दानामन्त्याक्षरस्य क्रमेणाप्रसिद्धश्चवर्गा-
देशो भवति अप्रसिद्धो दन्त्यः ॥ तंतु । तञ्जर् । तप्तता ॥ मंतु । मञ्जर् । मत्तता ॥
वथु । वञ्जर् । विस्तृतता ॥ थंतु । थञ्जर् । औन्नत्यम् ॥ मँटु । मन्जर् । मान्द्यम् ॥
तँनु । तँञ्जर् । तनुता ॥ गुमँनु । गुमँञ्जर् । ईषन्मालिन्यम् ॥ तमँनु । तमँञ्जर् ।
काष्ण्यम् ॥ तूरँनु । तूरँञ्जर् । शीतता ॥ कटमलितु । कटमलिञ्जर् । धूसरता ॥
पतुनुशब्दस्यादिस्वरस्य दीर्घ इष्यते ॥ पानञ्जर् । आत्मीयता ॥

॥ अप्रसिद्धादिलोपः ॥५१॥

अप्रसिद्धाच्चवर्गात् इकारस्य लोपो भवति उदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तानि
अप्रसिद्धचवर्गात्परस्य इकारस्य लोपः स्वयं बुद्धिमता निर्णयः ॥ लृँचु । लृँच्यर् ।
रिक्तता ॥ अँचु । अँच्यर् । नैर्बल्यम् ॥ पँजु । पँज्यर् । सत्यता ॥ अँनु । अँञ्जर् ।
अन्धता ॥

॥ लान्तानां जः ॥५२॥

लकारान्तानां विशेष्यनिघ्नानामन्त्यस्य जकारो भवति ॥ खलु । खज्यर् । विस्तृतत्वम् ॥ [बलु ।] वोज्यर् । चाञ्चल्यम् ॥ कुमुलु । कुमज्यार् । कोमलता ॥ एवं । वज्जज्यार् । उज्ज्वलता ॥ म्वकज्यार् । मुक्तता ॥ ज्ञाय्ज्यार् । सूक्ष्मता ॥ पिशज्यार् । पेशलता ॥ लान्तानां किम् ॥ विट्यर् । पर्युषितत्वम् ॥ चर्यर् । आधिक्यम् ॥ फहर्यर् । पारुष्यम् ॥ नव्यर् । नवीनता ॥

॥ त्रकुरुशब्दस्य च ॥५३॥

अन्त्यव्यञ्जनस्य रकारस्य जकारो भवति ॥ त्रकज्यार् । कठोरता ॥ पक्षे । त्रकर्यर् ॥

॥ हान्तानां शः ॥५४॥

स्पष्टम् ॥ द्विहु । द्विश्यर् । सादृश्यम् ॥ चोहु । चाश्यर् । कटुता ॥ हान्तानां किम् । गश्यर् । जालमता ॥ चाप्यर् । कटुत्वम् ॥ फरिश्यर् । पारुष्यम् ॥

॥ सान्तानां वा छः ॥५५॥

स्पष्टम् ॥ कँसु । कैँछर् । कनिष्ठता ॥ पक्षे ॥ कैँसर् । कनिष्ठता ॥ पव-
र्गान्तान्युदाहरणानि यथा ॥ पँपु । पप्यर् । पक्ता ॥ फँफु । फफ्यर् । लोहलत्वम् ॥
ग्वँबु । ग्वब्यर् । गुरुत्वम् ॥ ओमु । आम्प्यर् । आमता । इति ॥

॥ बडुशब्दादीमी वा ॥५६॥

बडुशब्दात्परो विकल्पेन ईमी प्रत्ययो भवति । आदेशाभावश्च ॥ बडु ।
बडीमी । महत्ता ॥ पक्षे । बज्यर् । इति ॥

॥ श्रूचुछ्यटुशब्दाभ्यां यारू च ॥५७॥

आभ्यां शब्दाभ्यां पक्षे भावे यारू च भवति ॥ श्रूचु । श्रूचियारू । शुद्धता ॥ छ्यटु । छ्यटियारू । उच्छिष्टता ॥ पक्षे । श्रोत्रर् । छ्यच्यर् ॥ इति भवतः ॥

॥ योरूशब्दान्ताज्ज् ॥५८॥

योरूशब्दाद्भावविषये ज् प्रत्ययो भवति ॥ मंजिमूयार्ज् । दूतता ॥ पंजियार्ज् । सत्यता ॥ अपंजियार्ज् । असत्यता ॥ यार्ज् । पितृता ॥ श्रूचियार्ज् । शुद्धता ॥ छ्यटियार्ज् । अशुद्धता ॥

॥ विशेष्यानायत्तानामिल्आज्प्रत्ययौ ॥५९॥

भावे इत्यनुवर्तते स्वयं विशेष्यशब्दानां भावे अभिधेये इल् प्रत्ययः आज् प्रत्ययश्च भवति ॥ पण्डिताज् । पण्डितता ॥ पक्षे । पण्डितिल् । छानिल् । वा । छानाज् । तक्षकता ॥ गूरिल् । वा । गौराज् । पुरोहितता । इत्यादि ॥

॥ क्वचिदेकतरः ॥६०॥

क्वचिच्छब्दे एकतर एव प्रयुज्यते ॥ द्वमिलाज् । लेपकता ॥ द्वमिलिल् । इति न साधुशब्दः ॥

॥ क्वचियुगपच्च ॥६१॥

क्वचित्स्थाने प्रोक्तौ प्रत्ययौ युगपत्प्रयुज्येते ॥ मतिल् । वा । मत्तिलाज् ।

[६१ । युगपच्छब्दो ऽत्रोभयार्थको ज्ञेयः न तु समवायार्थकः समवेतयोः प्रत्यययोरेकस्माच्छब्दात्प्रयोगासंभवात् ॥]

उन्मत्तता ॥ अत्र मंशुशब्दस्य विशेष्यनिघ्नत्वात्पूर्वं मञ्जरस्वरूपे सिद्धे ऽपि प्रोक्तकर्णार्थमेव पुनरुदाहृतम् ॥ गूरिलाज् । छानिलाज् । ब्रीठिलाज् । इत्यादि ॥

॥ लौल्लिशब्दस्योपधाया उत्वं वा ॥६२॥

लौल्लिल् । पक्षे । लौल्लिल् । नपुंसकता ॥

॥ संबन्धिनं तोनु ॥६३॥

नाडीसंबन्धिनं भावे अभिधेये सति तोनु प्रत्ययो भवति ॥ मालितोनु । पितृत्वम् ॥ माजितोनु । मातृत्वम् ॥ वायितोनु । भ्रातृत्वम् ॥ पुत्रतोनु । पुत्रत्वम् ॥ दशतोनु । श्वश्रूत्वम् । इत्यादि ॥ कृत्रिमसंबन्धिनं भावे तु तकारस्य पकार इष्यते ॥ व्यसपोनु । वयस्यात्वम् ॥ दायपोनु । धात्रीत्वम् ॥ पाजिपोनु । नीचत्वम् । इत्यादि ॥

॥ शत्रुमित्रपितुर्ऋषिवन्धुभ्य उत् ॥६४॥

एषां शब्दानां भावे गम्यमाने सति उत् प्रत्ययो भवति ॥ शत्रुत् । शत्रुत्वम् ॥ म्यत्रुत् । मित्रत्वम् ॥ पितुरुत् । सजातीयत्वम् ॥ ऋष्युत् । ऋषित्वम् ॥ बन्धुत् । बन्धुत्वम् ॥

॥ मैत उन् ॥६५॥

शववाचकात् मैतशब्दाद्भावे उन् प्रत्ययो भवति ॥ मैत् । मैतुन् । शवता ॥

॥ म्वंङ्शब्दादुस् ॥६६॥

विधवावाचकात् म्वंङ्शब्दाद्भावे उस् प्रत्ययो भवति ॥ म्वंङुस् । वैधव्यम् ॥

॥ द्वबुशब्दात्सृगार्थे ॥६७॥

स्पष्टम् ॥ द्वबुस् । सृगः ॥ अन्यत्र । द्वविल् । रजकता ॥

॥ स्वनशब्दाद्वदु ॥६८॥

स्पष्टम् ॥ स्वनवदु । सापत्न्यम् ॥

॥ बोजुशब्दाद्वट् च ॥६९॥

अस्माच्छब्दात् वट् प्रत्ययो भवति पक्षे वदु प्रत्ययश्च स्यात् ॥ बोजिवदु । साधारणता ॥ पक्षे । बोजिवट् । साधारणता ॥

॥ हतादिभ्यः संख्यायाम् ॥७०॥

हत् आदीनां संख्यावाचकानां वदु प्रत्ययो भवति ॥ हतवदु । शतशः ॥ सासवदु । सहस्रशः ॥ लक्ष्यवदु । लक्षशः । इत्यादि ॥

॥ शाकादिभ्यो मुष्ट्यर्थे ॥७१॥

शाकानां मुष्टावभिधेयायां सत्यां वदु प्रत्ययो भवति ॥ हाकवदु । शाक-
मुष्टिः ॥ मुजिवदु । मूलिकामुष्टिः ॥ ग्वग्जिवदु [। सर्पपशाकमुष्टिः] ॥

॥ उलु ॥७२॥

अधिकारो ऽयम् ॥ इत उत्तरं वक्ष्यमाणार्थेषु उलु प्रत्ययो भवति ॥

॥ गाटशब्दान्निपुणे ॥७३॥

स्पष्टम् ॥ गाटलु । निपुणः ॥

॥ कंडो ऽल्पार्थे ॥७४॥

कंड इति । वृहत्कुण्डं । तस्याल्पार्थे उलु प्रत्ययो भवति । कंडुलु । कुंडलाकृतिः ॥

॥ गंडो वस्तुसाकल्ये ॥७५॥

वस्तुनः साकल्ये अभिधेये ग्रन्थिवाचकाद्वंडशब्दात् उलु प्रत्ययो भवति ॥
गंडुलु । वस्तुसामस्त्यम् ॥

॥ गूत्शब्दादतिशये ॥७६॥

नदीप्रवाहवाचकात् गूत्शब्दादतिशये ऽर्थे उलु भवति ॥ गूतुलु । बहुलम् ॥

॥ गदश्च ॥७७॥

स्पष्टम् ॥ गदुलु । बहुलम् ॥

॥ टटुशब्दान्मानावपने ॥७८॥

द्रोणद्वयवाचकात् टटुशब्दात्परिमाणभाण्डार्थे उलु प्रत्ययो भवति ॥ टटुलु ।
काष्ठावपनम् ॥

॥ द्वगुप्वंतुशब्दाभ्यां सादृश्ये ॥७९॥

द्वगु । मुष्टिः ॥ प्वंतु । अर्भकः ॥ आभ्यां सादृश्यार्थे उलु प्रत्ययो भवति ॥
द्वगुलु । पिण्डम् ॥ प्वतुलु । शिलामयी मूर्तिः ॥

॥ म्वल्सादोस्तद्वति ॥८०॥

स्पष्टम् ॥ म्वलुलु । बहुमूल्यम् ॥ सादुलु । स्वादवान् ॥

॥ कृशब्दाद्भारिके ॥८१॥

स्पष्टम् ॥ कृलु । भारवाहः ॥

॥ छृशब्दात्स्पष्टतायाम् ॥८२॥

छृक् । शोधना । तस्मात्स्पष्टार्थे उलु प्रत्ययो भवति ॥ छृलु । गद्गदम् ॥

॥ चट्शब्दाच्चौरे ॥८३॥

चट् । छदनम् । तस्माच्चौरार्थे उलु भवति ॥ चटुलु । चौरः ॥

॥ पत्शब्दादुडुपे ॥८४॥

स्पष्टम् ॥ पतुलु । उडुपः ॥

॥ च्वच्छब्दात्स्वव्यभिचारे ॥८५॥

गुदवाचिनः च्वत्शब्दात्स्वव्यभिचारकारयितरि उलु स्यात् ॥ च्वतुलु ।
स्वव्यभिचारकारयिता । गांढू ॥

॥ रात्तुहोस्तत्काले ॥८६॥

रात्तुहोशब्दाभ्यां तत्तत्काले ऽभिधेये उलु प्रत्ययः स्यात् ॥ रातुलु । निशा-
कालः ॥ तुलु । दिनकालः ॥

॥ मून्शब्दाद्वस्त्रे ॥८७॥

उपधाह्रस्वश्च निपात्यते ॥ मुनुलु । और्ण वासः ॥

॥ युलु ॥८८॥

इत उत्तरं वक्ष्यमाणार्थेषु युलु भवति ॥ अधिकारो ऽयम् ॥

॥ टपुजटोर्जटाधारिणि ॥८९॥

टपुशब्दात् जटशब्दाच्च तद्धारिणो ऽर्थे युलु स्यात् ॥ टप्युलु । जटाधारी ॥
जट्युलु । जटाधारी ॥

॥ दाहः करुणायामुपधाह्रस्वश्च ॥९०॥

स्पष्टम् ॥ दह्युलु लुह् वदान् । सकरुणं रोदिति ॥

॥ रसात्तद्वति ॥९१॥

स्पष्टम् ॥ रस्युलु लुह् ग्यवान् । सरसं गायति ॥

॥ मल्लस्त्रिहोः स्नेहवति ॥९२॥

मल्ल इति । सान्त्वनं । स्त्रिह इति स्नेहस्तयोः शब्दयोः युलु प्रत्ययो भवति ॥
मल्ल्युलु । सस्नेहः ॥ स्त्रियुलु । सस्नेहः ॥

॥ मिषान्नखमांसलेशे ॥९३॥

स्पष्टम् ॥ मिष्युलु । नखमांसलेशः ॥

॥ स्यकः स्वादादिसादृश्ये ॥९४॥

स्यक् । सिकता । तत्सादृश्येन स्वादादावभिधेये युलु प्रत्ययः स्यात् ॥ स्यक्युलु
स्युलु । सिकतास्वादसदृशः पालीवतः ॥ स्यकिजू बुतराथ् । सैकतिला भूमिः ॥

॥ माजुशब्दादपत्रपिण्णौ ॥९५॥

मातृवाचकात् माजुशब्दात् लज्जावदर्थे युलु प्रत्ययः स्यात् ॥ माज्युलु ।
लज्जावान् ॥

॥ मलाद्युनु तद्धति ॥९६॥

मलशब्दात्तद्धदर्थे युनु प्रत्ययो भवति ॥ मल्युनु । मलिनः ॥

॥ कूटुशब्दादल्पार्थे उनु ॥९७॥

कूटु । वृद्धत्काष्ठं । तस्याल्पार्थे उनु प्रत्ययो भवति ॥ कूटुनु । क्षुद्रकाष्ठम् ॥

॥ दगादायुधे ॥९८॥

दग् । घातः । तस्मादायुधार्थे उनु प्रत्ययो भवति ॥ दगुनु । सृगः ॥

॥ रंगस्वन्मन्चमूदाँदकाँद्भ्यः शिल्पिनि र् ॥९९॥

एभ्यः शब्देभ्यः शिल्पिनि अर्थे र् प्रत्ययो भवति ॥ रंगर् । रजकः ॥
स्वन्र् । स्वर्णकारः ॥ मन्र् । शास्त्रिकः ॥ चमर् । चर्मकारः ॥ दाँदूर् । शाकवि-
क्रयी ॥ काँदूर् । कान्दविकः ॥

॥ डारुफासोर्विनाशकभेदकयोः ॥१००॥

स्पष्टम् ॥ डारुर् । विनाशकः ॥ फारुर् । भेदकः ॥

॥ बंगात्तत्पायिनि ॥१०१॥

बंगशब्दात्तत्पायिनि अर्थे र् प्रत्ययो भवति ॥ बंगर् । भङ्गापः ॥

॥ बमो ऽन्तरायिणि ॥१०२॥

बमशब्दाद्विघ्नकारके ऽर्थे र् प्रत्ययः स्यात् ॥ बमर् । विघ्नकृत् ॥

॥ लमो विलम्बके ॥१०३॥

लमशब्दाद्विलम्बकर्त्रर्थे र् प्रत्ययो भवति ॥ लमर् । विलम्बकः ॥

॥ लाबो वार्धुषिके ॥१०४॥

लाब्शब्दात् उक्तार्थे र् प्रत्ययः स्यात् ॥ लाब् । वृद्धाजीवः ॥

॥ सालो जन्ये ॥१०५॥

साल्शब्दान्निमन्त्रितजन्यार्थे र् प्रत्ययो भवति ॥ सालर् । जन्याः ॥

॥ लूटो लुण्ठके ॥१०६॥

लूट्शब्दात् लुण्ठकार्थे र् प्रत्ययः स्यात् ॥ लूटर् । लुण्ठकः ॥

॥ ब्रमो भ्रमप्रदे ॥१०७॥

स्पष्टम् ॥ ब्रमर् । भ्रमदः ॥

॥ लूबो ऽन्त्यस्य दश्च ॥१०८॥

लूब्शब्दात्तद्वत्त्वार्थे र् प्रत्ययो भवति अन्त्यस्य वकारस्य च दकारो भवति ॥
लूब् । लोलुपः ॥

॥ तौल्यपरिमिते युनु ॥१०९॥

तुलया परिमिते वस्तुनि युनु प्रत्ययो भवति । तच्च द्विधा । एकं स्वयं वस्तु

कियदस्तीति द्वितीयं कियन्मितस्य वस्तुन आधारभूतमस्तीत्यनयोर्द्वयोरं व योगा-
रम्भः ॥ त्राक्युनु कट् । द्रौणिको मेघः ॥ सीर्युनु थाल् । प्रास्थिकः स्थालः ॥
स्वार्युनु वोरु । स्वारिको भारः ॥ त्राक्युनु नेटु । द्रौणिकः कुम्भः ॥ सीर्युनु
वान् । प्रास्थिकं भाण्डम् ॥ अत्र त्रस्वशब्दस्योपधाया दीर्घः सेरुशब्दस्य एका-
रस्य ईकारो दृश्यते । प्रस्थवाची सीर्युनु शब्दः पलवाची पल्शब्दापरपर्यायः
पल्युनुशब्दश्चेतराववधार्यौ ॥ अन्यत्र । च्वलोरु । चतुर्द्रौणिकः ॥ च्वत्राक्युनु ।
चतुर्द्रौणिकः ॥

॥ पाँजुवुशब्दस्य वस्य शश्च ॥११०॥

द्रोणार्धवाची पाँजुवुशब्दस्तत्तौल्येनाभिहिते वस्तुनि युनु प्रत्ययो भवति
वकारस्य च शकारो भवति ॥ पाँजुनु । अर्धद्रौणिकः ॥

॥ षष्ठ्यादेर्मौल्यसंख्यायां च ॥१११॥

मौल्यसंख्याया वस्तुनि अभिधेये सति षष्ठेः परतः युनु प्रत्ययो भवति ॥
शीळ्युनु । षाष्टिकः ॥ सतत्युनु । साप्ततिकः ॥ षष्ठ्यादेः किम् ॥ दहन् दन्तु दाँद् ।
दशानां वृषः ॥

॥ सर्वनामशब्देभ्यश्च ॥११२॥

तीत्युनु । तावतिकः ॥ यीत्युनु । यावतिकः ॥ कृत्युनु । कियतिकः ॥
ईत्युनु । एतावतिकः ॥

॥ वर्षार्थे च ॥११३॥

वाप्युनु । वार्षिकः ॥

॥ संख्यायाश्च पूरणे युमु ॥११४॥

संख्यायाः पूरणे ऽर्थे युमु प्रत्ययो भवति चशब्दात्सर्वनामशब्देभ्यश्च ॥ अ-
व्युमु । प्रथमः ॥ द्युमु । दशमः ॥ वुमु । विंशः ॥ ह्युमु । शततमः ॥ सास्युमु ।
सहस्रतमः ॥ पुंस्त्रियोः कतिशब्दवाचकाभ्याम् केचूकचशब्दाभ्यामपि विज्ञेयः ॥
कच्युमु । कतमः ॥ यीत्युमु । यतमः ॥ तीत्युमु । ततमः ॥ ईत्युमु । इतमः ॥
स्त्रीलिङ्गे तु युकारस्य इकारो भवति ॥ कचिमू । कतमा ॥ यीतिमू । यतमा ॥
इत्यादि ॥

॥ अष्टसंख्यावधि शतार्थे हत् ॥११५॥

स्पष्टम् ॥ अश्वहत् । एकशतम् ॥ जूहत् । शतद्वयम् ॥ त्रिहत् । त्रिशती ॥
इत्यादि ॥

॥ तत्परतो हस्य शः ॥११६॥

नवसंख्यामारभ्य शतार्थे हकारस्य शकारो भवति ॥ नवशत् । नव शतानि ॥
काह्शत् । एकादश शतानि ॥ बाह्शत् । द्वादश शतानि ॥ इत्यादि ॥

॥ देशभवे ङ् प्रत्ययश्च ॥११७॥

स्पष्टम् ॥ सोत्रपुरि नाव् । सुय्यपुरजा नौः ॥ ईरानि गुरु । ईरानदेशजो
ऽश्वः ॥ चीनि खोसु [। चीनदेशभवः कंसः] ॥ हिन्दुस्तानि कपुर् । इत्यादि ॥

॥ कशीर्देशभवे उर् अन्त्यस्वरादिलोपोपधादी- घौ च ॥११८॥

काश्मीरभाषायां कश्मीरः कशीर् इति स्त्रीलिङ्गवाची शब्दः कथ्यते । तस्या
उद्धृते वस्तुनि अभिधेये सति उर् प्रत्ययो भवति अन्त्यस्वराद्यवयवस्य लोप

उपधायाश्च दीर्घा भवति ॥ काशुरु कंम् । काश्मीरं कुङ्कुमम् ॥ काशुरु पश्मीन ।
काश्मीरं बहुमूल्यम् [राङ्कवम्] ॥ काशिरु कट् । काश्मीरं कुष्ठम् । इत्यादि ॥

॥ देशकालभवे चोक्तु अस्त्रियाम् ॥११९॥

देशभवे कालभवे च वस्तुनि अभिधेये उक्तु प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गं वर्ज-
यित्वा ॥ कत्युक्तु । कुत्रत्यः ॥ तत्युक्तु । तत्रत्यः ॥ इत्युक्तु । इहत्यः ॥ यत्युक्तु ।
यत्रत्यः ॥ हृत्युक्तु । अत्रत्यः ॥ गरुक्तु । गृह्यः ॥ करुक्तु । किंकालिकः ॥ रातुक्तु ।
ह्योभवः ॥ परसुक्तु । परारि भवः । इत्यादि ॥ अज्जशब्दादिकारागपश्चेप्यतः ॥
अज्युक्तु । अज्यतनः ॥

॥ मिलोपयुक्तात्पारिप्रत्ययान्तात्सर्वनाम्नो

युमु ॥१२०॥

उक्तप्रत्ययो भवतीति स्पष्टम् ॥ पार्युमु । पारदेशजः ॥ कपार्युमु । किंपार्श्वः ॥
तपार्युमु । तत्पार्श्वः ॥ यपार्युमु । यत्पार्श्वः ॥ हुपार्युमु । अपारजः ॥ इपार्युमु ।
एतत्पार्श्वः ॥ अपार्युमु । पारजः ॥ अस्त्रियां किम् ॥ कतिचू । कुत्रत्या ॥ एवं ।
पारिमू । पारजा ॥ इत्यादि ॥ दिग्भवे च दक्षिणुखोवृक्षशब्दौ वर्जयित्वा युमु
भवति ॥ ब्रूयुमु । अग्रिमः ॥ पत्युमु । पश्चिमः ॥ हीर्युमु । वा । प्यव्युमु । ऊर्ध्वः ॥
तल्युमु । वा । व्वन्युमु । अधरः ॥ अन्द्युमु । आन्तरः ॥ न्यव्युम् । बाह्यः ॥
अद्वौ प्रोक्तौ किम् ॥ दक्षिण्युक्तु । दक्षिणः ॥ खोव्युक्तु । वामः ॥

॥ समूहे रूयलु ॥१२१॥

स्पष्टम् । गोत्ररूयलु । गोसमूहः ॥ गुरिरूयलु । अश्वसमूहः ॥ गुपनरूयलु ।
गोपशुसमूहः ॥ तीरिरूयलु । मेपादिसमूहः ॥ जनानरूयलु । सैन्यम् ॥ महनिक्कि-
रूयलु । मानुष्यकम् ॥ इत्यादि ॥

॥ लूक्शब्दादय् ॥१२२॥

लूक्शब्दात्समूहे अय् भवति ॥ लूक्य् । जनता ॥

॥ पानशब्दादुनु उपधाह्रस्वश्च ॥१२३॥

स्पष्टम् ॥ पनुनु । आत्मीयः ॥

॥ परशब्दादुदु ॥१२४॥

स्पष्टम् ॥ परुदु । परकीयः ॥

॥ तिहादिभ्यः प्रकारोक्तौ थः ॥१२५॥

तिह्यिह्आदिभ्यः पञ्चभ्यः प्रकारवचने गम्यमाने थ प्रत्ययो भवति ॥
तिथ । तथा ॥ यिथ । यथा ॥ क्यथ । कथम् ॥ इथ । इत्थम् ॥ हुथ । इत्थम् ॥

॥ उपमाने थु ॥१२६॥

तिह्आदिशब्दैरुपमाने वाच्ये सति थु प्रत्ययो भवति ॥ तिथु । तादृशः ॥
यिथु । यादृशः ॥ किथु । कीदृशः ॥ इथु । एतादृशः ॥ हुथु । ईदृशः ॥ लिङ्ग-
प्रकरणोक्तनिश्चयप्रत्ययान्ताश्च [सू० २।३।२१] यथा ॥ तिथ्य् । तथैव ॥
यिथ्य् । यथैव ॥ क्यथ्य् । कथमेव ॥ इथ्य् । इत्थमेव ॥ हुथ्य् । इत्थमेव ॥ एवं
बुद्धिमता निश्चयार्थप्रत्ययस्य सर्वत्र प्राप्तिरवधार्या ॥

॥ तस्मात्परौ पांठि पांठिन् वा ॥१२७॥

तस्मात्प्रकारप्रत्ययान्तात् परः पांठि प्रत्ययः पांठिन् प्रत्ययो वा प्रयोज्यः ॥

तिथपाठि । तथा ॥ यिथपाठि । यथा ॥ कथपाठि । कथम् ॥ इथपाठि । इत्थम् ॥
हुथपाठि । इत्थम् ॥ एवं । तिथपाठिन् । यिथपाठिन् । इत्यादि ॥

॥ अन्यतो ऽपि च ॥१२८॥

तौ पाठिपाठिन्प्रत्ययौ अन्येभ्यो ऽपि दृश्येते ॥ वियपाठिन् । इतरथा ॥
सारिष्पाठि । सर्वथा ॥ हलिपाठि । वक्रप्रकारम् ॥ इत्यादि ज्ञेयम् ॥ एवं संबन्ध-
पञ्चान्तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्देभ्यो बोध्यम् ॥

॥ क्याहो ह्रस्वः ॥१२९॥

क्याह्शब्दस्य ह्रस्वो भवति ॥ कथपाठि । कथम् ॥ कथतान्त्रपाठि ।
केनापि प्रकारेण ॥

॥ प्राणिकृतादेशेभ्यो रंग च ॥१३०॥

प्राणिनो द्वितीयादीनामेकवचनेषु [सू० २।३।५] ये तमादय आदेशाः कृता-
स्तेभ्यः प्रकाशवचने गम्यमाने रंग प्रत्ययो भवति चशब्दादन्येभ्यो ऽपि ॥
समिरंग । कथा ॥ यमिरंग । यथा ॥ कमिरंग । कथम् ॥ इमिरंग । इत्थम् ॥
हुमिरंग । इत्थम् ॥ अमिरंग । इत्थम् ॥ अकिरंग । एकथा ॥ द्वयिरंग । द्विधा ॥
त्रययरंग । त्रिधा ॥ सारिरंग । सर्वथा ॥ यत्त्रिरंग । वा । सिंहाहिरंग । बहुधा ॥
इत्यादि ज्ञेयम् । साधनं पूर्ववत् ॥

॥ प्रत्ययेषु हलोपः सर्वत्र ॥१३१॥

सर्वत्र लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च प्रत्ययेषु परेषु हकारस्य लोपो भवति ॥
कथपाठिन् । कथम् ॥ क्याह्शब्दात् थ प्रत्ययान्तात् पाठिन् प्रत्ययश्च अनेन
हकारस्य लोपः । क्याहो ह्रस्व (सू० १२९) इत्यनेनाकारस्याकारः ॥

॥ अप्राणिभ्यः स्थाने इ प्रत्ययश्च ॥१३२॥

तेभ्यः अप्राणिकृतादेशेभ्यः सामान्यस्थाने गम्यमाने इ प्रत्ययो भवति ॥
तत्र पञ्चम्यां प्रसिद्धता सप्तम्यां तु पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता ॥ तति । तति । ततः ।
तत्र ॥ यति । यति । यतः । यत्र ॥ कति । कुतः । कुत्र ॥ इति । इति । अतः ।
अत्र ॥ हुति । हुति । अमुतः । अमुत्र ॥ अति । अति । अतः । अत्र ॥

॥ तस्मादननसौ वा ॥१३३॥

तस्मात् इ प्रत्ययान्ताच्छब्दात् अन् प्रत्ययः अनस् प्रत्ययो वा भवति ॥
कत्यन् वा कत्यनस् । कुत्र ॥ तत्यन् वा तत्यनस् । तत्र ॥ यत्यन् वा यत्यनस् ।
यत्र ॥ अत्यन् वा अत्यनस् । अत्र ॥ एवमन्यत् ॥ अनसः सकारस्य नकारो
ऽपि दृश्यते ॥ यत्यनन् । यत्र ॥ अत्यनन् । अत्र ॥ एवमन्यत् ॥

॥ पञ्चम्यां प्यठान्तो ऽपि ॥१३४॥

स एव इ प्रत्ययान्तः शब्दः प्यठान्तो विशेषतः पञ्चमीप्रयोगो भवति ॥
ततिप्यठ । ततः ॥ यतिप्यठ । यतः ॥ कतिप्यठ । कुतः ॥ इतिप्यठ । हुतिप्यठ ।
हुतिप्यठ । अमुतः ॥ गरप्यठ । गृहतः ॥ गामप्यठ । ग्रामतः ॥ इत्यादि

॥ सप्तम्यामनन्तादी च ॥१३५॥

अन्प्रत्ययान्ताच्छब्दात्सप्तम्यां विशेषत ई प्रत्ययो ऽपि भवति ॥ तत्यनी ।
तत्र ॥ यत्यनी । यत्र ॥ कत्यती । कुत्र ॥ इत्यनी । अत्र ॥ हुत्यनी । अमुत्र ॥

॥ ओर्तुप्रत्ययौ वान्त्यलोपश्च ॥१३६॥

तेभ्यः अप्राणिकृतादेशेभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्याम् ओर् प्रत्ययः तु प्रत्ययो

घा भवति । अन्त्याक्षरस्य च लोपो भवति । तु प्रत्ययस्योकारान्तत्वात्पूर्वस्वरस्या-
प्रसिद्धता ज्ञेया ॥ तोर् । तत्र ॥ योर् । यत्र ॥ कोर् । कुत्र ॥ योर् ॥ अत्र ॥ होर्
वा ओर् । अमुत्र ॥ एवम् ॥ तंतु । यंतु । कंतु । इतु । हुतु । अंतु । विज्ञेयाः ॥
तु प्रत्ययान्तात् त् प्रत्ययश्चेष्यते ॥ ततुत् । यतुत् । कतुत् । इतुत् । हुतुत् । अतुत् ।
इत्यादि ॥ यप्रत्यये ओकारस्य ऊकार इष्यते ॥ तूर्य । तत्रैव ॥ यूर्य । यत्रैव ॥
कूर्य । कुत्रैव ॥ यूर्य । अत्रैव ॥ ऊर्य । अमुत्रैव ॥ एवं ॥ ततुय् । यतुय् । कतुय् ।
इतुय् । हुतुय् । अतुय् । बोध्याः ॥

॥ पञ्चम्यामपर ओर् ॥१३७॥

अकारः परो यस्मात्तथाविधः ओर् प्रत्ययः पञ्चम्यां भवति ॥ तोर । ततः ॥
योर । यतः ॥ कोर । कुतः ॥ होर वा ओर । अमुतः । इति ॥

॥ तिहादिभ्यः काले ऽलिः ॥१३८॥

तिहादिभ्यः कालविषये अलिप्रत्ययो भवति ॥ त्यलि । तदा ॥ य्यलि ।
यदा ॥ क्यलि । कदा ॥ प्रत्ययस्य इदन्तत्वात्पक्षे पूर्वस्वरस्याप्रसिद्धता बोध्या ॥
त्यलि । य्यलि । क्यलि । इति ॥

॥ इहहोर्वुञ्ज्वञ्जदेशौ ॥१३९॥

अनयोः शब्दयोः सविभक्तिकयोः वुञ्ज्वञ्ज आदेशौ क्रमेण भवतः ॥
वुञ्ज । एतर्हि ॥ व्वञ्ज । अधुना ॥

॥ क्याहः कर् ॥१४०॥

क्याहशब्दस्य कालविषये कर् आदेशो भवति ॥ कर् । कदा ॥

॥ उलून्ताभ्यां रातूद्वद्भ्यामिः ॥१४१॥

स्पष्टम् ॥ रातलि । नक्तम् ॥ द्वहलि । दिवा ॥

॥ रातः कितु च ॥१४२॥

स्पष्टम् ॥ रात्किंतु । नक्तम् ॥

॥ अन्यतो ऽपि च ॥१४३॥

न्यद्वहलि । प्रभातम् ॥ सुलि । अचिरेण ॥ यच्चूकालि । चिरेण ॥
कालि । कालेन ॥ कालिकयथ् । परतरेद्युः ॥ ततिकालिकयथ् । परतरतरेद्युः ॥
कमिविजि । कदा ॥ तमिविजि । तस्मिन्काले ॥ यमिविजि । यस्मिन्काले ॥
इत्यादयो विज्ञेयाः ॥

॥ कोजुमिभ्युजुशब्दाभ्यां स् ॥१४४॥

आभ्यां शब्दाभ्यां काले गम्यमाने स् प्रत्ययो भवति ॥ काजिस् । प्राहम् ॥
मिमिजिस् । अपराहम् ॥

॥ शेषेभ्यो ऽप्यन् ॥१४५॥

शेषेभ्यो रात्रिदिनविभागेभ्यः अन्येभ्यो ऽपि अन् प्रत्ययो भवति ॥ मन्दि-
ज्जन् । मध्याह्नम् ॥ दुपहरन् । मध्याह्नम् ॥ कालचनन् । सायम् ॥ बतन्यंगन्
वा बतदवन् । नक्तम् ॥ अद्रातन् । अर्धरात्रे ॥ पतिमुपहरन् । रात्रिपश्चा-
द्यामे ॥ एवमितरभाषाशब्देभ्यो ऽपि व्यवह्रियते ॥ सुब्रह्मन् । प्रभातम् ॥
शामन् । सायम् । इति ॥

॥ अः प्रत्यर्थे लिङ्गात्पूर्वः प्रथ् च ॥१४६॥

प्रतिशब्दस्यार्थे गम्यमाने अप्रत्ययो भवति लिङ्गात्पूर्वः प्रथ्शब्दश्च प्रयो-
ज्यः ॥ प्रथ्द्वह । प्रतिदिनम् ॥ प्रथ्प्रहर । प्रतिप्रहरम् ॥ प्रथ्वरिह्य । प्रतिवर्षम् ।
इत्यादि ॥

द्वितीयान्तेभ्यः शब्देभ्यो ऽपि दृश्यते ॥ प्रथ्अकिस् । प्रत्येकम् ॥ प्रथ्-
विजि । प्रतिकालम् ॥ प्रथ्महनिविस् । प्रतिपुरुषम् ॥ प्रथ्जनानि । प्रतिस्त्रियम् ।
इत्यादि बोध्यम् ॥

॥ द्वहः प्रथ्लोपो वा ॥१४७॥

द्वहशब्दात्पूर्वस्य प्रथ्शब्दस्य लोपो भवति ॥ द्वह । प्रतिदिनम् ॥

॥ यप्रत्यये नित्यम् ॥१४८॥

तस्मादेव द्वहशब्दात् यप्रत्यये परे नित्यं प्रथ्शब्दस्य लोपो भवति ॥
द्वह्य् । प्रतिदिनमेव ॥ प्रथ्द्वह्य् । इति तु न भवति ॥

॥ वीप्सायामाद्यात्प्रथन्वर्थे ॥१४९॥

अनुशब्दस्यार्थे गम्यमाने वीप्सायां द्विरुक्तशब्दस्य आद्यात् प्रथ् प्रत्ययो
भवति ॥ द्वहपथ् द्वह । अनुदिनम् ॥ वरिह्यपथ् वरिह्य । अनुवर्षम् ॥ जनिपथ्
जनि । अनुजनम् ॥ इत्यादि ॥

॥ इह्रव्रौंशब्दाभ्यां वर्षार्थे उस् ॥१५०॥

स्पष्टम् ॥ इह्रस् । ऐषयः ॥ व्रौंशम् [। आगामिवर्षे] ॥

॥ पथो रकारश्च ॥१५१॥

पथशब्दात् वर्षार्थे उस् प्रत्ययो भवति अन्त्यस्य रकारादेशश्च ॥ परस् ।
परारि ॥

॥ पूर्वतरार्थे प्रार्यादेशः ॥१५२॥

पथशब्दात् पूर्वतरवर्षार्थे उस् प्रत्ययो भवति । पथशब्दस्य प्रारि आदेशश्च ॥
प्रार्युस् । पूर्वतरे वर्षे ॥

॥ पञ्चम्यन्तादिगर्थे किन्ति ॥१५३॥

पञ्चमीप्रत्ययान्तेभ्यस्तदादिशब्देभ्यो दिगर्थे अभिधेये किन्ति प्रत्ययो भवति
[सू० १३२] ॥ ततिकिन्ति । ततः ॥ यतिकिन्ति । यतः ॥ कतिकिन्ति । कुतः ॥
इतिकिन्ति । इतः ॥ हुतिकिन्ति । अमुतः ॥ इत्यादि ॥ ब्रूठिकिन्ति । अग्रतः ॥
पतिकिन्ति । पृष्ठतः ॥ दक्षिणिकिन्ति । दक्षिणतः ॥ खोव्रिकिन्ति । वामतः ॥
तल्लिकिन्ति । अधरस्तात् ॥ प्यठिकिन्ति । ऊर्ध्वतः ॥ इत्यादि ॥

एवमितरपञ्चम्यन्तेभ्यो यथा [सू० १३७] । तत्र प्रत्ययाद्येकारस्याकारः
अन्त्यस्य तु पूर्णता दृश्यते ॥ तोरकनि । ततः ॥ योरकनि । यतः ॥ कोरकनि ।
कुतः ॥ ओरकनि वा होरकनि । अमुतः । इतः ॥

प्राणिकृतादेशेभ्यश्च यथा ॥ तमिकनि । तवकनि । ततः ॥ यमिकनि ।
यवकनि । यतः ॥ कमिकनि । कवकनि । कुतः ॥ इमिकनि । इवकनि । इतः ॥
हुमिकनि । अमिकनि । अवकनि । अतः ॥ एभ्य एव शब्देभ्यो ऽनन्तरवाचकः
पतशब्दश्च प्रयोज्यः ॥ तमिपत । ततो ऽनन्तरम् ॥ तवपत । ततो ऽनन्तरम् ॥
इत्यादि बुद्धिमता स्वयं ज्ञेयम् ॥

॥ कालार्थे कालवाचिभ्यः ॥१५४॥

अङ्कनि [। अत्र प्रायः] ॥ पगाङ्कनि [। श्वः प्रायः] ॥ कालिष्यथ्कनि [। परश्वः प्रायः] ॥ ऊत्रकनि [। परह्यः प्रायः] ॥ दह्मुकनि [। दशम्यां प्रायः] ॥ हारकनि [। आषाढमासे प्रायः] ॥ इत्यादि ॥

॥ अन्येभ्य इ केवलश्च ॥१५५॥

तदादिशब्दव्यतिरिक्तेभ्यः अन्येभ्यः शब्देभ्यः केवल इ प्रत्ययश्च भवति दिगर्थे गम्यमाने ॥ ब्रूँठि । अग्रतः ॥ पति । पृष्ठतः ॥ खोव्रि । वामतः ॥ दछिनि । दक्षिणतः ॥ तलि । अधस्तात् ॥ प्यँठि । ऊर्ध्वतः ॥ इत्यादि ॥

॥ सर्वेभ्यः पारि च ॥१५६॥

सर्वेभ्यः प्राणिकृतादेशतदादिभ्यः अन्येभ्यो ऽपि शब्देभ्यो दिगर्थे अभिधेये पारि प्रत्ययो भवति ॥ कमिपारि वा कपारि । कस्मात्पार्श्वतः ॥ तमिपारि वा तपारि [। तस्मात्पार्श्वतः] ॥ यमिपारि वा यपारि [। यस्मात्पार्श्वतः] ॥ इत्यादि ॥ हुमिपारि वा हुपारि [। अमुष्मात्पार्श्वतः] ॥ इमिपारि वा इपारि [। अस्मात्पार्श्वतः] ॥ अमिपारि वा अपारि [। अमुष्मात्पार्श्वतः] ॥ दछिनिपारि [। दक्षिणपार्श्वतः] ॥ खोव्रिपारि । वामपार्श्वतः ॥ ब्रूँठिपारि [। अग्रपार्श्वतः] ॥ पतिमिपारि [। पश्चात्पार्श्वतः] ॥ इत्यादि ज्ञेयम् ॥

॥ चोरो विश्वगर्थे च्वच्ववादेशौ च ॥१५७॥

चोरशब्दात्पारि प्रत्ययो भवति चोरश्च च्व च्ववा आदेशौ भवतः ॥ च्वपारि वा च्ववापारि । विश्वतः ॥ विश्वगर्थे किम् ॥ चोरिपारि । चतुष्पार्श्वतः ॥

॥ सप्तम्यन्तात्कुन् ॥१५८॥

सप्तमीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यो दिगर्थे गम्यमाने कुन् प्रत्ययो भवति ॥
 तोर्कुन् । तस्यां दिशि ॥ योर्कुन् । यस्यां दिशि ॥ कोर्कुन् । कस्यां दिशि ॥
 योर्कुन् । अस्यां दिशि ॥ होर्कुन् वा ओर्कुन् । अमुष्यां दिशि [सू० १३६] ॥
 एवं । त्तुकुन् । तस्यां दिशि ॥ य्तुकुन् । यस्यां दिशि ॥ क्तुकुन् । [कस्यां
 दिशि ॥] इत्कुन् । [अस्यां दिशि ॥] हुत्कुन् वा अत्कुन् । [अमुष्यां दिशि]
 [सू० १३६] । इति ॥ तूर्यकुन् । [तस्यामेव दिशि ॥] इत्यादयश्चोह्याः ॥ उकार-
 रहिताप्रत्ययादपि व्यवह्रियते ॥ तथ्कुन् । यथ्कुन् । कथ्कुन् । इथ्कुन् । हुथ्-
 कुन् । अथ्कुन् । इति ॥ यप्रत्ययविशिष्टाश्च यथा ॥ तूर्यकुन् । यूर्यकुन् । तथ्य-
 कुन् । यथ्यकुन् । इत्यादयः स्वयं विचार्याः ॥ एवं । गाम्कुन् । गरकुन् । कलि-
 कुन् । वारिकुन् । [ह्यर्कुन्] ह्यर्कुन् । ह्यर्कुन् । व्वन्कुन् । इत्यादि ॥ षष्ठ्य-
 न्तलिङ्गादपि प्रयुज्यते ॥ मालिस् कुन् । पितुः पार्श्वे ॥ माज्य कुन् । मातुः
 पार्श्वे ॥ तमिस् कुन् । तस्य पार्श्वे ॥ यमिस् कुन् । [यस्य पार्श्वे ॥] इत्यादि ॥

॥ मयार्थे उबु ॥१५९॥

तन्मयः अस्तीत्यस्मिन्नर्थे उबु प्रत्ययो भवति ॥ स्वनुबु । स्वर्णमयः ॥
 मयङ्गुबु । मृण्मयः ॥ काठुबु । काष्ठमयः ॥ इत्यादि ॥

॥ अधीनार्थे बुज्य् ॥१६०॥

तस्याधीनमित्यस्मिन्नर्थे बुज्य् प्रत्ययो भवति ॥ लूकबुज्य् । लोकाधीनम् ॥
 खड्गबुज्य् । गताधीनम् ॥ कलयबुज्य् । भार्याधीनम् ॥ इत्यादि ॥

॥ अडल्यकुशब्दो विकलार्थे ॥१६१॥

विकले वस्तुनि अभिप्रेते सति अडल्यकु शब्दो निपात्यते ॥ अडल्यकु ।

विकलः ॥ अडल्यचू कोम् । विकला क्रिया ॥ अडल्यचू छरू । विकला शाला ॥ इत्यादि ॥

॥ अभ्रधूमवातमात्रायां रिङ् ॥१६२॥

एषां त्रयाणां विकलत्वे मात्रायामभिहितायां सत्यां रिङ् प्रत्ययः स्यात् ॥
अव्ररिङ् । अभ्रमात्रा ॥ दूहरिङ् । धूममात्रा ॥ वावरिङ् । वातमात्रा ॥ इति ॥

॥ प्राणप्रकाशयोर्ल्थ् ॥१६३॥

प्राणप्रकाशयोर्मात्रायामभिहितायां ल्थ् प्रत्ययो भवति । अत्र थकार आदेशकृतो ऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ प्राणल्थ् । प्राणमात्रा ॥ शादल्थ् । श्वासमात्रा ॥
गाशल्थ् । प्रकाशमात्रा ॥ चांगिल्थ् । दीपमात्रा ॥

॥ पटस्य त्र् ॥१६४॥

पटस्य वस्त्रादेर्मात्रायां त्र् प्रत्ययो भवति ॥ कपर्त्र् । कार्पासखण्डः ॥
पटित्र् । और्णखण्डः ॥

॥ छल्लतिलिमावन्यतश्च ॥१६५॥

वस्त्रादेरन्यस्यापि मात्रायामभिहितायां छल् प्रत्ययः तिलिम् प्रत्ययश्च
स्यात् ॥ कपर्तिलिम् । कार्पासखण्डः ॥ च्वच्यतिलिम् । अपूपखण्डः ॥ बुर्ज-
तिलिम् । भूर्जखण्डः ॥ इत्यादि ॥ एवं । कपर्छल् । च्वच्यछल् । बुर्जछल् ।
षच्यछल् । पट्टीखण्डः ॥ कृहमाञ्छल् । यकृत्खण्डः ॥ इत्यादि ॥

॥ रेम्फ् अल्पकरुणयोः ॥१६६॥

अल्पस्य करुणायाश्चार्थे रेम्फ् भवति ॥ करुणायां यथा । शुरिरेम्फ् । पोतकः ॥ गुरिरेम्फ् । अश्वकः ॥ महनिविरेम्फ् । पुरुषकः ॥ अल्पार्थे यथा । चूठिरेम्फ् । क्षुद्रपालीवतः ॥ इत्यादि ॥

॥ रेँछ् संबन्धस्य ॥१६७॥

संबन्धस्याल्पत्वे अभिधेये रेँछ् प्रयुज्यते । संबन्धस्तु वस्त्रादिकस्य वा भवतु जीवस्य वा भवत्विति ॥ कपर् रेँछ् । कार्पासखण्डः ॥ मातामाल् रेँछ् छ्यह् । मातामहगृहसंबन्धमात्रास्ति ॥

॥ जंङ्काञ्जतुलुश्च शाककाष्ठयोः ॥१६८॥

शाकानां काष्ठानां च सामान्येन मात्रायामभिहितायां सत्यां जंङ् प्रत्ययः काञ् प्रत्ययो वा तुलु प्रत्ययो वा भवति । चशब्दात् थोपु प्रत्ययश्च स्यात् ॥ हाकजंङ् । किञ्चिच्छाकः ॥ काठजंङ् । किञ्चित्काष्ठम् ॥ पोषजंङ् । किञ्चित्पुष्पाणि ॥ हाककाञ् । काठकाञ् । पोषकाञ् ॥ हाकतुलु । काठतुलु । पोषतुलु । जिनितुलु । सिनितुलु । मुज्यतुलु ॥

॥ सस्यादीनां फलु ॥१६९॥

सस्यानां मात्रायां सामान्येन वाच्यायां सत्यां फलु प्रत्ययो भवति ॥ दाँ-फलु [मू० ३।८] । किञ्चिद्धान्यम् ॥ त्वम्लफलु । किञ्चित्तण्डुलः ॥ करफलु । किञ्चित्कलायः ॥ म्वंगफलु । किञ्चिन्मुद्गः । इत्यादि ॥ आदिशब्दादन्येभ्यो ऽपि ॥ चून्फलु । किञ्चिदङ्गारः ॥ वूठिफलु । किञ्चित्करीपः ॥ म्यञ्च्यफलु । किञ्चिन्मूतिका ॥ फलुशब्दस्य बहुत्वनिर्देशतस्तेषां कणा एव निर्णीयन्ते । न तु तेषां

साकल्यम् । यथा ॥ दाँफलि । धान्यकणाः ॥ त्वम्लफलि । तण्डुलकणाः ॥
इत्यादि ॥

॥ सर्वेभ्यो ऽसस्येभ्यो म्वया हना वा
लक्ष्यतः ॥१७०॥

अभ्रादिभ्यः सस्यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्यः सामान्येन मात्रायां वाच्यायां
म्वया हना वा भवति । लक्ष्यतो व्यवहारानुसारतः । अनयोराशब्दः
सामान्यप्रत्ययजो ज्ञेयः ॥ अँव्रम्वया । अँव्रहना ॥ वृहम्वया । वृहहना ॥
वावम्वया । वावहना ॥ एवं सर्वेषाम् ॥ हाकम्वया । हाकहना । इति पक्-
स्यैव ज्ञेयः ॥ हाकतुल्ला । इति पक्कापकयोरपि ॥ एवं । पोषम्वया । पोषहना ॥
काष्ठस्य तु न ॥ एवं । च्छम्वया । च्छहना ॥ म्यक्ष्यम्वया । म्यक्ष्यहना ॥
असस्येभ्यः किम् । दाँम्वया । इति न भवति । किंतु । बतफल्वा । बत-
म्वया । बतहना । इत्यस्मिन्सर्वे साधवः । शेषा व्यवहारतो ज्ञेयाः ॥

॥ जलस्थानार्थ एव बल् ॥१७१॥

बल् प्रत्ययः जलसंबन्धिस्थानस्यार्थ एव प्रयुज्यते ॥ व्यथबल् । वितस्ता-
स्थानम् ॥ गंगबल् । गङ्गास्थानम् ॥ मारबल् । मारी [नदी] स्थानम् ॥ प्वख-
रिवल् । वापीस्थानम् ॥ कूरिवल् । कूपस्थानम् ॥ आवरिन्नबल् । चितास्था-
नम् ॥ शिम्शानबल् । श्मशानस्थानम् ॥

॥ अन्यत्रापि च बलिदानस्थाने ॥१७२॥

यत्र जलदेवायान्यस्मै भूदेवाय भूतादिभ्यश्च बलिः प्रदीयते तत्रापि बल्शब्दः
प्रयुज्यते ॥ सवबल् । सभास्थानम् ॥ वुरबल् । वरार्थं यत्र पाकः क्रियते ॥ कौद-

बल् । इष्टिकापाकस्थानम् ॥ राजबल् । श्मशानस्थानम् ॥ ग्रटबल् । जलघरदस्था-
नम् ॥ इत्यादि ॥

॥ वारशब्दस्य स्नानस्थाने वस्य यः ॥१७३॥

यत्रैव नरैः स्नानं क्रियते तत्रैव देवर्षिपितृभ्यो वारिदानं वितीर्यते इति
कश्मीरसंप्रदायः । अतो नद्यादेर्यत्र कुत्रचित्स्थाने स्नानादि क्रियते तत्र वार-
शब्दात् बल् प्रत्ययो भवति वकारस्य च यत्वम् ॥ यारबल् । स्नानस्थानम् ॥

॥ पैसयुगले ढूकु ॥१७४॥

ढूकुशब्दो निपात्यते ॥ ढूकु । पणयुगम् ॥

॥ तत्परतो हत् ॥१७५॥

व्यादिपणानां संख्यायामभिहितायां हत् प्रत्ययः स्यात् ॥ त्रिहत् । पणत्र-
यम् ॥ चोर्हत् । पणचतुष्कम् ॥ पाँच्हत् । पणपञ्चकम् ॥ परंतु यथा पूर्वोक्तसूत्रेषु
शतसंख्यायां नवभ्यः शत् इति व्यवह्रियते [सू० ११५ इत्यादि] तथैवात्रापि
विज्ञेयम् ॥ नव्शत् । पणनवकम् । इत्यादि ॥ किंतु वणिग्जनैः पणदशकस्यापि
सहस्रवाची साम्शब्दः परिभाष्यते ॥

॥ शतावधि जनसंख्यायां जनुशब्देनैव
संख्यासमासः ॥१७६॥

जनसंख्यायां वाच्यायां सत्यां जनुशब्दादेव पूर्वमुत्तरं वा संख्याशब्दाः
संगन्तव्याः ॥ जनि पञ्चाहम् [सू० २।३।४४] । पञ्चाशजनाः ॥ शेद् जनि ।
षष्टिजनाः ॥ इत्यादि ॥

॥ लूक्शब्देन शतादिषु ॥१७७॥

जनानां शतसहस्रादिसंख्यायां वाच्यायां लूक्शब्देन संख्याशब्दाः पूर्व-
मुत्तरं वा संधेयाः ॥ इथ् लूक । शतं जनाः ॥ ज्हृथ् लूक । जनाभां द्विशती ॥
त्रिहृथ् लूक [। जनानां त्रिशती] ॥ इत्यादि ॥ इथ् जनि । शतं जनाः ॥ सास्
जनि । [सहस्रं जनाः ॥] इति च कदाचिद्व्यवहियते तदल्पत्वाद्गौणमेव बाध्यम् ॥

॥ त चार्थे ॥१७८॥

चशब्दस्यार्थे त भवति ॥ सुह् त च्ह । स च त्वम् ॥

॥ अपिशब्दार्थे ति ॥१७९॥

स्पष्टम् । बहुवचनेषु तशब्दस्थाने तिशब्द एव प्रयुज्यते ॥ सुह् ति च्ह ति ।
सो ऽपि त्वमपि ॥ महनिवि ति गुपन् ति आय् । नराश्च पशवश्चागताः ॥
न तु महनिवि त गुपन् त आय् । इति भवति ॥

॥ विय पुनरपरार्थे ॥१८०॥

पुनः शब्दस्यार्थे वियशब्दः स्यात् अपरार्थे च ॥ विय क्किजि । पुनः
कुर्याः ॥ विय वति । अपरमार्गेण ॥

॥ इवार्थे जन् ॥१८१॥

इवशब्दस्यार्थे ऽत्र जन्शब्दो भवति ॥ तोत जन् छुह परान् । शुक इवाधीते ॥
मालिस् जन् छुह रछान् । पितेव रक्ष्यते ॥

॥ सादृश्यार्थे ह्युहु ॥१८२॥

स्पष्टम् ॥ मालिस् ह्युहु [वा हिहु] । पितृसंनिभः ॥ समासे तु । मोलु ह्युहु लुस् । सः पितृसंनिभस्तस्यास्ति ॥ स्वन ह्युहु लुह् नाँपान् । स्वर्ण इव दीप्यते । इत्यादि ॥

॥ निर्धारणे च ॥१८३॥

स्पष्टम् । बुहु ह्युहु अ'निङ्गयन् । वृद्धमिव समानयेः ॥ नात्र को ऽपि वृद्ध-सदृशो नरो ऽवगम्यते । किंतु । य एव वृद्धो भवेत्तमेवानयेरित्यवधार्यम् ॥

॥ अन्यप्राधान्ये सहार्थे सूत्य् ॥१८४॥

इतरस्य प्राधान्ये सति तेनैव साकं सहार्थे अभिधेये सूत्य् प्रत्ययो भवति । वा सूतिन् शब्दो भवति [सू० २।१।६०] । सहार्थतृतीयायां विकल्पकथनात् ॥ मालिस् सूत्य् आव् । पित्रा सहागतः ॥ अत्र पितैव प्रधानः पुत्रस्तु तत्साहित्ये-नैवागमनकारी ॥

॥ स्वप्राधान्ये सान् ॥१८५॥

आत्मनः क्रियाप्राधान्ये सतीतरस्य सहार्थे अभिधेये सान् प्रत्ययः ॥ मालिस् सान् आव् । सतात आयातः ॥ अत्र पुत्र एव प्राधान्येनागमकृत् तातस्तु गौणतया तत्साहित्येनोद्दिष्ट इत्यादि स्वयमूहम् ॥

॥ द्व्यादिभ्यः पञ्चभ्यो युगपदर्थे शवय् ॥१८६॥

द्विवाचकात् जूह्शब्दादारभ्य पञ्चभ्यः संख्याशब्देभ्यो युगपदर्थे शवय् प्रत्ययो भवति । पाँच्शब्दाच्छकारलोपः ॥ द्वशवय् । द्वावेव ॥ त्र्यशवय् । त्रय एव ॥ च्चशवय् । चत्वार एव ॥ पाँच्रवय् । पञ्चैव ॥ पशवय् । षडेव ॥

॥ नवय् वाँचभ्यः ॥१८७॥

एभ्यो ऽवाँचभ्यः पाँचशब्दवर्जितेभ्यो युगपदर्थे विकल्पेन नवय् वा प्रत्ययो भवति ॥ द्वनवय् । द्वावेव ॥ त्र्यनवय् । त्रय एव ॥ ङ्ननवय् । चत्वार एव ॥ षनवय् । षडेव ॥ अपाँचभ्यः किम् । पाँचवय् । पञ्चैव ॥

॥ सप्तादिभ्यो वय् ॥१८८॥

सप्तादिसंख्यायाः साकल्येनार्थे गम्यमाने वय् प्रत्ययो भवति ॥ सप्तवय् । सप्तैव ॥ ऐठवय् । अष्टावेव ॥ नववय् । नवैव ॥ इत्यादि ॥ अत्रेदं ध्येयम् । वय्प्रत्ययान्तेभ्यो द्वितीयायां षष्ठ्यां च नी प्रत्ययो यलोपश्च स्यात् । कर्तृ-
तृतीयायां तु इ प्रत्ययः । वय्शब्दात्पूर्वं च विकल्पेन वकारागम इति च ॥

॥ आद्यखण्डवीप्सापूर्वाः प्रथमे वा ॥१८९॥

प्रथमे द्वशवय् इत्याद्या आद्यखण्डस्य द्वश् त्र्यश् इत्यादिकस्य वीप्सापूर्वा युगपदर्थे वा कथ्यन्ते ॥ द्वशि द्वशवय् । द्वावेव ॥ त्र्यशि त्र्यशवय् । त्रय एव ॥ ङ्नशि ङ्नशवय् । चत्वार एव ॥ पूँचि पाँचवय् । इत्यादि ॥

॥ चोरश्चादेशो दशभ्यश्च ॥१९०॥

चोरशब्दस्यात्रापि दशसंख्यापरतश्च ङ्व आदेशो भवति ॥ ङ्वशवय् । चत्वार एव ॥ ङ्वदाह । चतुर्दश ॥ ङ्वबुह । चतुर्विंशतिः ॥ इत्यादि ॥

॥ कुन्तु एककार्थे ॥१९१॥

एककार्थे कुन्तुशब्दो निपात्यते । कुन्तु । एककः ॥

॥ हर्जोरौ युगलार्थे ॥१९२॥

तत्र हर्जोः शब्दः प्रायशो प्राणिव्यतिरिक्तवस्तुन्येव प्रयुज्यते ॥ यथा । ड्यज्य-
हर्जु । ताटङ्गयुगलम् ॥ दूरहर्जु । कर्णिकायुगम् ॥ वालिहर्जु । कुण्डलयुगम् ॥
पुलहर्जु । तृणपाटुकायुगम् ॥ स्त्रावहर्जु । काष्ठपाटुकायुगम् ॥ इत्यादि ॥ ग्राम्य-
जनैस्तु । दाँदहर्जि । वृषयुगम् ॥ इति शब्दो ऽपि भाष्यते । जोरशब्दस्तु प्रायः
प्राणिविषये प्रयुज्यते कचिदप्राणिविषये च । यथा हर्जिशब्दस्तथा जूरिशब्द-
श्चावधार्यः ॥ म्वक्तजूरि । मुक्तायुगम् ॥ दाँदजूरि । वृषयुगम् ॥ कोतरजूरि ।
कपोतयुगम् ॥ गुरिजूरि । अश्वयुगम् ॥ अश्वजोर । एकं युगम् ॥ जूहजोर ।
युगद्वयम् ॥ ज्यहजोर । युगत्रयम् ॥ इत्यादि ॥ अश्वहर्जु । एकं युगम् ॥ जूह-
हर्जि । युगद्वयम् ॥ ज्यहहर्जि । युगत्रयम् ॥ इत्यादि सर्वे बुद्धिमता स्वयमूहम् ॥
इत्यादिदशावधिसंख्यानामेकत्वेन त्रिच त्वाक् पञ्जु षक संतु ऐठि नमु देहु शब्दाः
क्रमेण निपातनादेव विचारणीयाः ॥ त्रिच । त्रयम् ॥ त्वाक् । चतुष्कम् ॥ पञ्जु ।
पञ्चकम् ॥ षक । षट्कम् ॥ संतु । सप्तकम् ॥ ऐठि । अष्टकम् ॥ नमु । नवकम् ॥
देहु । दशकम् ॥ इत्यादि ॥

॥ किञ्चिदर्थे पहान् ॥१९३॥

विशेष्यस्य वस्तुनः किञ्चिद्विशेषणार्थे वाच्ये पहान् शब्दः अग्रे प्रयोज्यः ॥
बहु पहान् । किञ्चिन्महान् ॥ व्यथु पहान् । किञ्चित्स्थूलः ॥ वृषुण् पहान् ।
किञ्चिदुष्णः । इत्यादि ॥ दिग्देशकालवाचिभ्यश्च शब्देभ्यो ऽग्रे प्रयोज्यः ॥ दूर
पहान् । किञ्चिदूरम् ॥ न्यूर पहान् । किञ्चित्समीपम् ॥ ज़ौट पहान् । किञ्चि-
त्पूर्वम् ॥ पथ् पहान् । किञ्चित्पश्चात् ॥ चीरि पहान् । किञ्चिच्चिरेण ॥ काशुरु
पहान् । किञ्चित्कश्मीरदेशजः ॥ बंगालुकु पहान् । किञ्चिद्वंगालदेशजः ॥ चहुर्युटु
पहान् । यहुर्युटु पहान् । इत्यादि विज्ञेयम् ॥

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥४॥

अथ अव्ययप्रक्रिया ॥५॥

॥ क्रियासंबन्धिनो ऽव्यया नित्यम् ॥१॥

ये अव्ययशब्दास्ते नित्यं क्रियासंबन्धिनो भवन्ति ॥ यद्वनै करख् । यदि कुर्याः ॥

॥ धातुभ्य आनव्यये ॥२॥

क्रियासंबन्धिनि अन्यधात्वर्थे अभिधेये सति तस्माद्धातोः आन् प्रत्ययो भवति स चाव्ययः ॥ व्यठान् आव् । स्थूलमागतः ॥ स्थूलं यथा स्यात्तथा आगत इत्यर्थः ॥

॥ वीप्सया वा ॥३॥

स्यष्टम् ॥ व्यठान् व्यठान् गौव् । स्थूलं स्थूलं गतः ॥

॥ स्वरान्ताद्धान् ॥४॥

स्वरान्ताद्धातोरव्यये वान् प्रत्यय इष्यते ॥ ख्यवान् ख्यवान् । खादन् ॥

॥ लिङ्गाभीक्ष्ण्येन च ॥५॥

यस्यैव विशेषणरूपस्य लिङ्गस्य क्रियासंबन्धः स्यात्तस्य शब्दस्य आभी-
क्ष्ण्येन द्विरुक्तेन क्रियासंबन्धी अव्ययः स्यात् चशब्दात्केवलेनापि ॥ चतुर्
चतुर् । शीघ्रं शीघ्रम् ॥ ल्वतु ल्वतु । मन्दं मन्दम् ॥ पक्षे । ल्वति ल्वति ॥ ग्वतु
ग्वतु लुह् पकान् । गुरु गुरु चलति ॥ केवलेनापि यथा ॥ चतुर् ख्यवान् लुह् ।
चतुरमत्ति ॥ ल्वतु करान् लुह् । लघु करोति ॥ ग्वतु पकान् लुह् । गुरु गच्छति ॥

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

अव्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥६॥

॥ स्त्रियाम् ॥१॥

अत्राधिकारे ये वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्ते स्त्रियामेवेत्यधिक्रियते ॥

॥ मनुष्यजातेः सर्वत्र वाय् ॥२॥

जातिर्द्विविधा एका साम्प्रदायिका अन्या शिल्पवशात्स्वर्णकाराद्या जाति-
लोके प्रोच्यते । न चात्र पशुपक्ष्यादीनां जातिर्गृह्यते मनुष्यशब्दस्य सूत्रे निय-
मात् । तयोर्द्वयोरेव जात्योः स्त्रीशब्दे अभिधेये सति वाय् प्रत्ययो भवति ॥ दर-
वाय् । कौलवाय् । इत्यादि ॥ वटवाय् । आर्य स्त्री ॥ स्वन्र्वाय् । स्वर्णकार-
स्त्री ॥ खारवाय् । लोहकारस्त्री । इत्यादि ॥ मनुष्यजातेः किम् ॥ कोतर्वाय् ।
कोतर्नास्त्री जातिस्तत्संबन्धिनी स्त्री । न तु कपोतस्त्री तत्र । कोतू इति भवति ॥

॥ अनादरार्थे कल्य् ॥३॥

मनुष्यजातिवाचकाच्छब्दादनादरेण स्त्रीशब्दे अभिधेये कल्य् प्रत्ययो
भवति ॥ वटकल्य् । ब्राह्मणस्त्री ॥ छानकल्य् । तक्षकस्त्री ॥ अत्र यद्यपि कल्य्-
प्रत्ययार्थवाची वर्तते परंतु समासेनानादरार्थो ऽवगम्यते ॥

॥ सर्वेषामुकारान्तानामूकारादेशः ॥४॥

सर्वेषां विशेष्यशब्दानां विशेषणशब्दानां चोकारान्तानां स्त्रीलिङ्गविषये ऊ-
मात्रादेशो भवति ॥ पटु । पटू । पट्टिका ॥ स्वेटु । स्वेटू । स्थूला ॥ गुरु । गुरू ।
काठेना ॥ गुरु । गुरू । अश्वा ॥ द्वेवु । द्वेवू । रजकी ॥ वोवुरु । वोवुरू [सू० ८] ।
तन्तुवाया ॥ गगुरु । गगुरू [सू० ८] । मृषका ॥ पक्षे मनुष्यजातेः । द्विविवाय् ।
वोव्रिवाय् ॥

॥ वा छटुशब्दात् ॥५॥

स्पष्टम् ॥ छटु । छटू । ह्रस्वा ॥ पक्षे । छटिञ् । इति मनुष्यजातेरेव ॥

॥ खरश्च ॥६॥

खरशब्दात्स्त्रीलिङ्गविषये विकल्पेन ऊमात्रागमो भवति ॥ खरू । खरी ॥
पक्षे । खरिञ् ॥

॥ लान्तानां जः ॥७॥

उकारविशिष्टानां लकारान्तानां लकारस्य जकारादेशो भवति ॥ वोलु ।
वाजू । [ऊर्मिका] कुण्डलिका ॥ डुलो ऽन्त्यात् लि आगम इष्यते ॥ डुलु ।
डुलिञ् । कुण्डलिका ॥

॥ त्र्यक्षरादीनामुलोप उलोश्च ॥८॥

त्र्यक्षरादिकानां शब्दानां उलु प्रत्ययसंबन्धिन उपधाया उकारस्य लोपो
भवति ॥ गाटुलु । गाटजू । दक्षा ॥ फुटलु । फुटजू । पोटलिका ॥ चकुलु ।
चकजू । चक्किा ॥ पतुलु । पतजू । उडुपिका ॥ ग्वगुलु । ग्वगजू । रञ्ज-
चवतुलु । चवतजू । व्यभिचारिणी ॥ वातुलु । वातजू ।

टङ्जू । काष्ठपात्रिका ॥ व्यक्षरादिकानां किम् ॥ गुरू । अश्वा ॥ गुरू । गुरू ।
 [गोपालिका ॥] खरू । [खलतिः ॥] खरू [। रोग विशेषः] ॥ उलोः किम् ।
 च्रोळु । च्राजू ॥ मोळु । गाजू ॥ गूळु । गुजू ॥

॥ कवर्गान्तानां चवर्गः ॥९॥

उकारविशिष्टानां केवलानां च कवर्गान्तानां पुलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गविषये
 चवर्गादेशो भवति ॥ वतुकु । वत्चू । वर्तिका ॥ ह्वरू । ह्वरू । शुष्का ॥ ड्यूगु ।
 डीजू ॥ सूत्रादिगुटिका ॥

॥ न खूंखुचवकोः ॥१०॥

स्पष्टम् ॥ खूंखु । खूंखू [। अवटीटा] ॥ च्वंकु । च्वंकू । अम्ला ॥

॥ तवर्गान्तानामप्रसिद्धः ॥११॥

स्पष्टम् ॥ मंतु । मंचू । उन्मत्ता ॥ कंथु । कंछू । भारिका ॥ व्वरुदु । व्वरजू ।
 पुनर्भूः ॥ वन् । वञ् । वन्या ॥ गान् । गाञ् । वेश्या ॥ छान् । छाञ् ॥
 तक्षकी ॥ हनु । हूञ् । शुनी ॥ एवं सर्वत्र ॥

॥ कंगो ऽल्पार्थे राकारश्च ॥१२॥

कंग् वृहदङ्गारधानिका । तस्मादल्पार्थे र् प्रत्ययो भवति आकारश्च भवति ॥
 काँग् । हसन्तिका ॥

॥ चासः कृत्तिमे सस्य च खः ॥१३॥

चास सहजकासस्तस्मात्कृत्तिमे ऽर्थे र् प्रत्ययः सकारस्य च खकारो
 कृत्तिमकासः ॥

॥ त्रकस्तुलायाम् ॥१४॥

तुलाया अर्थे त्रकशब्दात् र् प्रत्ययो भवति ॥ त्रक् । द्रोणः ॥ त्रक् ।
तुला ॥

॥ म्वंदुशब्दस्यान्त्यस्वरलोपः ॥१५॥

म्वंदु वृद्धकाष्ठम् । तस्मादल्पस्यार्थे र् प्रत्ययो भवति । अन्त्यस्वरस्य च
लोपो भवति ॥ म्वंदु । म्वंदर् । अल्पकाष्ठम् ॥

॥ फृतुशब्दस्य च ॥१६॥

इप्रत्ययान्त्यस्वरलोपौ भवतः ॥ फृतु । फुर् । कटोलिका ॥

॥ लटोश्च ॥१७॥

लटु पुच्छस्तस्मादल्पस्यार्थे र्प्रत्ययान्त्यस्वरलोपौ भवतः ॥ लटु । लट् ।
पुच्छिका ॥ तत्सादृश्ये ऽपि व्यवह्रियते । कूटि लट् । क्षुद्रकाष्ठम् ॥

॥ मक्शब्दाच्चप्रत्ययः ॥१८॥

मक् परशुस्तस्मादल्पार्थे च प्रत्ययो भवति ॥ मक् । परश्वधिका ॥

अल्पार्थे कृत्त्रिमार्थे च स्त्रीलिङ्गोद्देशके ऽपि च ।

सादृश्ये स्वविशेषे ऽर्थे स्त्रीलिङ्गप्रत्ययाः खलु ॥

अल्पार्थे यथा । कतुर् । कपालः ॥ कतू । कपालिका ॥ कृत्त्रिमार्थे यथा ।
त्राक् । कृत्त्रिमकासः ॥ वस्तुनः सजीवस्य निर्जीवस्य वा स्त्रीलिङ्गेनोद्देशे कर्तव्ये
सति स्त्रीप्रत्ययो भवति ॥ म्वंगुर् । छागपोतः ॥ म्वंगू । छागणोता ॥
वत्सः ॥ वट् । वत्सा ॥ न चात्र वत्सस्य स्त्री वत्सा इत्ये

शब्दस्य पुंलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः ॥ सादृश्ये यथा ॥ कथु । कछू ॥ ततुरु ।
पीडा ॥ ततुरू । कोपपीडा ॥ स्वविशेषे ऽर्थे यथा ॥ नरु । वस्त्रभुजः ॥ नरू ।
भुजः ॥ अत्र नरूशब्दस्य स्वयं स्त्रीलिङ्गत्वान्नाल्पत्वाद्यर्थग्रहः किंतु वस्त्रभुजस्या-
धारार्थे ऽत्र स्त्रीलिङ्गोद्देशः । यद्वा परस्परं विनिमयोपशमाद्यत्राद्यः शब्दः पुंलिङ्गो
भवति तत्र तत्संवन्धिनो ऽन्यशब्दस्य स्त्रीलिङ्गेनोद्देशः क्रियते । यत्र तु स्त्रीलिङ्ग-
स्तत्र पुंलिङ्गोद्देशः ॥ नरु । नरू ॥ खरु । खरू । खलतिः ॥

॥ हस्तुशब्दान्नित्यमिञ् ॥१९॥

उकारान्तत्वात् ऊमात्रादेशनिवृत्त्यर्थं नित्यमिञ् प्रत्ययो भवति ॥ हस्तिञ् ।
हस्तिनी ॥

॥ काव्नाग्वृट्भ्यश्च ॥२०॥

एभ्यः शब्देभ्यो नित्यमिञ् भवति ॥ काविञ् । काकी ॥ नागिञ् ।
नागा ॥ वृट्भ्यश्च । उट् ॥

॥ २१ ॥

॥ वृटशब्दात्स्त्रियाम् ॥२३॥

स्त्रीलिङ्गविषये इञ् भवति न निन्दार्थे ॥ व्वटिञ् । [वृटिञ्] व्वटजातिः
स्त्री ॥ पक्षे । व्वटषाय् ॥

॥ बुगिय्शब्दाद्यलोपश्च ॥२४॥

बुगिय् स्वामी तस्मादिञ् प्रत्ययो भवति । यकारस्य च लोपो भवति ॥
बुगिञ् । स्वामिनी ॥

॥ जलत्पादनिदाघे ॥२५॥

जलशब्दात्पादस्वेदार्थे इञ् भवति ॥ जलिञ् । पादस्वेदः ॥

॥ गराद्रृहसंस्कारे ॥२६॥

गृहसंस्कारे ऽभिधेये गरशब्दात्स्त्रियामिञ् भवति ॥ गरिञ् । गृहसंस्का-
रिणी ॥ अन्यत्र । गर्वाज्यञ् । गृहिणी ॥

॥ द्वबुशब्दात्

स्वष्टम् ॥ द्वबिञ् । सू

॥ वोऽलुप्रत्ययान्तान्नित्यम् ॥२९॥

स्पष्टम् ॥ गर्वाज्यञ् । गेहिनी ॥ न तु गर्वोऽलुशब्दस्य उकारान्तत्वात्
ऊमात्रादेशः स्यान्नित्यग्रहणात् ॥ प्रत्ययान्तात्किम् । वोऽलु । वोऽजू ॥

॥ प्रत्ययादेर्यो रान्तेभ्यः ॥३०॥

रकारान्तेभ्यः शब्देभ्यः प्रत्ययादिवर्णस्य यकारो भवति ॥ साल्यञ् ।
अतिथिस्त्री ॥ प्वह्यञ् । गृहागता ॥ रंग्यञ् । रजकस्त्री ॥ स्वन्यञ् । स्वर्ण-
कारस्त्री ॥ दाँद्व्यञ् । शाकविक्रेत्री ॥ काँद्व्यञ् । आपूपिकी ॥ स्वङ्यञ् । पुत्र-
श्वभूः ॥ महार्यञ् । महाराजस्त्री । वधूः ॥ राज्य्यञ् । देवी । राजस्त्री ॥

॥ पण्डितगुजरयोरां ॥३१॥

आभ्यां शब्दाभ्यां प्रत्ययादिवर्णस्य अप्रसिद्ध आकारो भवति ॥ पण्डिता-
ञ् । पण्डितस्त्री ॥ गुजराञ् । जावालस्त्री ॥

इति श्रीशारदाक्षेत्रभाषाव्याकरणे कश्मीरशब्दामृते

॥३१॥

अथाख्यातप्रक्रियायाम् ॥७॥

धातु पाठः ॥१॥

धातवो ऽन्योन्यसांकर्यात्कथ्यन्ते दोषसंज्ञया ।

ते दोषज्ञेन शोध्यन्ते सांकर्याच्च विकीर्णनात् ॥ १ ॥

तथा गिरं प्रणम्यादौ शारदाक्षेत्रधातवः ।

संकीर्णाश्च विकीर्णाश्च ग्रथ्यन्ते यन्नतो मया ॥ २ ॥

तत्र येषां धातूनामतीतकाले केवलं कर्मप्रयोगाः

संपद्यन्ते तेषां संकेतो यथा

कर्तृप्रयोगिनो भवन्ति ॥

